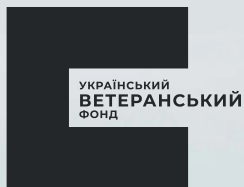

ПОТРЕБИ ВЕТЕРАНІВ 2023

УКРАЇНСЬКИЙ
ВЕТЕРАНСЬКИЙ
ФОНД

Дослідження проведено в період січень – квітень 2023 року

МІНІСТЕРСТВО
У СПРАВАХ
ВЕТЕРАНІВ
УКРАЇНИ

Дослідження підготовлено
навчально-аналітичним відділом
Українського ветеранського фонду
Міністерства у справах ветеранів
у партнерстві із
соціологічною групою "Рейтинг"

Дослідницька група та співавтори:

Кірілова Юлія – начальник
Відділу навчально-аналітичної роботи
Українського ветеранського фонду

Знов'як Владислава – провідний фахівець
Відділу навчально-аналітичної роботи
Українського ветеранського фонду

Казанська Альона – провідний фахівець
Відділу навчально-аналітичної роботи
Українського ветеранського фонду

Ткалич Маріанна – Доктор психологічних наук,
професор, соціологічна група Рейтинг

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ	4
КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ	5
ВСТУП	8
МЕТОДОЛОГІЯ	9
ОГЛЯД ПОТОЧНОЇ СИТУАЦІЇ	11
МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД	15
Політики та практики сприяння ресоціалізації ветеранів	16
Пільги для ветеранів в системі охорони здоров'я та особливості їхнього медичного обслуговування	18
Матеріальні пільги для ветеранів	20
Державна підтримка ветеранів у сфері працевлаштування та самозайнятості	23
Висновки	29
РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ	30
Як ветерани розуміють повагу до себе?	32
Ставлення ветеранів до пільг у системі охорони здоров'я та їхнього медичного обслуговування	35
Думки ветеранів щодо їхнього фінансового забезпечення та матеріальних пільг	41
Ресоціалізація ветеранів шляхом зайнятості в цивільному житті	48
Ставлення ветеранів та ветеранок до членства побратимів та посестер у різних політичних силах	52
ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	61

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

- АР** – Автономна республіка
- АТО** – Антитерористична операція
- ВЛК** – Військово-лікарська комісія
- ДЗР** – Допоміжні засоби реабілітації
- ЗСУ** – Збройні сили України
- ЕКО** – Екстракорпоральне запліднення (штучне запліднення)
- МВС** – Міністерство внутрішніх справ
- Мінветеранів** – Міністерство у справах ветеранів
- Міноборони** – Міністерство оборони
- МОЗ** – Міністерство охорони здоров'я
- ООС** – Операція об'єднаних сил
- ПТСР** – Посттравматичний стресовий розлад
- США** – Сполучені Штати Америки
- УБД** – Учасник бойових дій
- РНБО** – Рада національної безпеки і оборони
- CAF** – Canadian Armed Forces
- VA** – Veterans Affairs (USA)
- VAC** – Veterans Affairs Canada
- PMI** – Private Mortgage Insurance
- SBA** – Small Business Administration

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ

Акубаротравма – специфічне ураження внаслідок дії звуків високої інтенсивності, що супроводжуються зміною тиску (ударною хвилею), яке призводить до ушкодження структур слухової системи (апарату звукопроведення, периферичного та центрального відділів слухового аналізатора) і має симптомокомплекс характерних ознак (гострий біль і закладення у вухах, відчуття оглушення, зниження слуху, суб'єктивний вушний шум, головний біль, нудота, запаморочення, порушення рівноваги), може мати очевидні ознаки ураження структур середнього вуха (розрив барабанної перетинки, ушкодження ланцюга слухових кісточок, травматичний гідропс лабіринту тощо).¹

Антитерористична операція (АТО) – комплекс військових та спеціальних організаційно-правових заходів українських силових структур, спрямований на протидію діяльності незаконних російських та проросійських збройних формувань у війні на сході України. Оголошена 13 квітня. Тривала з 14 квітня 2014 року до 30 квітня 2018.

Анексія – насильницьке приєднання, загарбання однією державою всієї (або частини) території іншої держави або народу.²

Ветерани російсько-української війни – в цьому дослідженні під ветеранами російсько-української війни маються на увазі особи, які відповідно до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» брали участь у російсько-українській війні та отримали статус учасника бойових дій за пунктами 11, 19-22 статті 6 (розміновувачі, військовослужбовці Збройних сил України, Національної гвардії України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, Державної прикордонної служби України, Державної спеціальної служби транспорту, військовослужбовці військових прокуратур, особи рядового та начальницького складу підрозділів оперативного забезпечення зон проведення антитерористичної операції центрального органу виконавчої влади, добровольці) та особи з інвалідністю внаслідок війни, які отримали статус згідно з пунктами 10-15 частини другої статті 7 цього Закону.

Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.³

¹ Особливості відновлення функціонального стану військовослужбовців після черепно-мозкової травми, що поєднана з акубаротравмою [Електронний ресурс] // Запорізький медичний журнал. 2020. Т. 22, No 3(120). С. 329-337 – Режим доступу до ресурсу: <http://zmj.zsmu.edu.ua/article/view/204905/206005>

² Анексія [Електронний ресурс] // Словник іншомовних слів – Режим доступу до ресурсу: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%CO%ED%E5%EA%F1%B3%FF>

³ Закон України "Про правовий режим воєнного стану" [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

Групове фокусоване інтерв'ю – якісний метод дослідження, групове інтерв'ю, організоване у вигляді розмови кількох респондентів, зазвичай 6–12 осіб, на задану інтерв'юером-модератором тему.

Державна політика соціального захисту ветеранів війни та членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України – цілеспрямована, системна діяльність органів державної влади щодо забезпечення соціального захисту ветеранів війни та членів їхніх сімей, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України шляхом надання їм пільг і гарантій соціального захисту відповідно до законодавства.

Допоміжні засоби реабілітації – технічні та інші засоби реабілітації, якими забезпечуються особи з інвалідністю, діти з інвалідністю та інші окремі категорії населення, до яких належать: протезно-ортопедичні вироби, у тому числі ортопедичне взуття спеціальні засоби для самообслуговування та догляду.

Екстракорпоральне запліднення – метод штучного запліднення; метод лікування безпліддя.

Загальна мобілізація – це оперативний механізм поповнення лав Збройних сил, який проводиться одночасно на всій території України. Він стосується всіх органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, Збройних сил України, інших військових формувань, органів і сил Цивільної оборони України, галузей національної економіки, державних та приватних підприємств, установ і організацій.⁴

Захисники України – особи, які брали безпосередню участь в операціях по захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України.

Інклюзивний простір – система структурних компонентів (середовищ), в якій у досяжному для кожного учасника форматі реалізуються міжособистісні відносини, забезпечуються можливості особистісного і соціального розвитку, соціалізації, саморозвитку тощо.

Комплексний огляд системи соціального захисту ветеранів війни та членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України – процедура оцінювання існуючого стану системи і готовності її складових до виконання функціональних завдань соціального захисту ветеранів війни, за результатами якої розробляються та уточнюються нормативно-правові акти з питань розвитку системи соціального захисту ветеранів війни та її складових, визначаються заходи, спрямовані на досягнення органами державної влади, підприємствами, установами, організаціями, які взаємодіють між собою та іншими системами державного управління з метою формування та реалізації державної політики у сфері соціального захисту ветеранів війни, необхідних спроможностей в умовах виникнення поточних і прогнозованих проблем.

Миротворчі місії – міжнародні дії або заходи, спрямовані на виконання миротворчих чи гуманітарних завдань, які здійснюються за рішеннями Ради Безпеки ООН відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй, ОБСЄ, інших міжнародних організацій, які несуть відповідальність у сфері підтримання міжнародного миру і безпеки.

⁴ Що означає загальна мобілізація та кого призиватимуть [Електронний ресурс] // АрміяINFORM – 2022 – Режим доступу до ресурсу: <https://armyinform.com.ua/2022/02/24/shho-oznachaye-zagalna-mobilizacziya-ta-kogo-pryzyvatymut>

Операція об'єднаних сил – комплекс військових і спеціальних організаційно-правових заходів українських силових структур 30 квітня 2018 – 24 лютого 2022 року, спрямований на протидію діяльності незаконних російських та проросійських збройних формувань у війні на сході України.

Посттравматичний синдром – важкий психічний стан, різновид тривожного розладу (неврозу), який виникає в результаті поодинокі або повторюваної психотравмуючої ситуації.

Реінтеграція – адаптації окремих індивідів (або населення окремих територій), що опинилися у певних соціальних, соціально-політичних, соціально-економічних умовах, які ускладнюють або унеможливають їхню участь у суспільному житті держави як повноцінних членів; передбачена нормативними актами держави різноманітна допомога у набутті звичного для особи соціального статусу.⁵

Ретравматизація – це усвідомлене чи неусвідомлене нагадування про пережиту травму, яке приводить до відкриття старих емоційних ран та повторного переживання початкового травматичного досвіду.

Сили оборони України – Збройні сили України, а також інші утворені відповідно до законів України військові формування, правоохоронні та розвідувальні органи, органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення оборони держави.⁶

Соціальна структура – сукупність соціальних (клас, трудовий колектив, група, верства), соціально-демографічних (молодь, пенсіонери), професійно-кваліфікаційних, територіальних (тип поселення) й етнічних спільнот (нації, народності), пов'язаних між собою відносно сталими стосунками.

Учасники бойових дій – особи, які брали участь у виконанні бойових завдань по захисту Батьківщини у складі військових підрозділів, з'єднань, об'єднань всіх видів і родів військ Збройних сил діючої армії (флоту), у партизанських загонах і підпіллі та інших формуваннях як у воєнний, так і у мирний час.⁷

⁵ Community reintegration // Webster's New World Law Dictionary. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.yourdictionary.com/dictionary-definitions>

⁶ Закон України "Про національну безпеку України" [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>

⁷ Закон України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 1993. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>

ВСТУП

1 березня 2014 року – рада федерації рф за поданням путіна одногосно проголосувала за введення російських військ на територію України та зокрема Криму. 16 березня відбувся незаконний референдум та анексія Криму росією. 12 квітня 2014 року – відбулося незаконне захоплення державних установ та українських міст російськими диверсійними групами. 13 квітня 2014 року РНБО розпочало повномасштабну антитерористичну операцію із залученням Збройних сил України на території Донецької та Луганської областей, щоб протидіяти відкритій збройній агресії росії проти України. 24 лютого 2022 року – російські війська вдерлися до України поблизу Харкова, Херсона, Чернігова, Сум, увійшовши з територій росії, білорусі й тимчасово окупованого росією Криму. Того ж дня в Україні було запроваджено воєнний стан та оголошено загальну мобілізацію.

Відтоді до лав Сил оборони доєдналися захисники та захисниці як з числа демобілізованих ветеранів, так і ті, хто до повномасштабного вторгнення не мали досвіду військової служби. Як наслідок, кількість майбутніх ветеранів та ветеранок збільшиться в кілька разів, а соціальна структура майбутньої ветеранської спільноти кардинально зміниться. Відповідно політики, що були розроблені та діяли в Україні до 24 лютого 2022 року, можуть не відповідати актуальним потребам нових ветеранів та ветеранок, оскільки вони були розроблені відповідно до потреб та запитів 2014 – 2021 років. Оскільки цільова аудиторія та середньостатистичний портрет ветерана та його потреб змінився, це призвело до соціально-економічних змін, на які має реагувати державна ветеранська політика. Для підвищення ефективності вже існуючих ветеранських політик в Україні та забезпечення розроблення нових програм підтримки потрібно враховувати і розуміти актуальні потреби та проблеми ветеранів. Так виникає необхідність у проведенні ґрунтовних досліджень потреб ветеранів та їхнього досвіду на шляху отримання державної підтримки в умовах війни.

Український ветеранський фонд провів комплексне дослідження портрету ветерана влітку 2022 року. За його результатами вдалося окреслити фактичний портрет ветерана російсько-української війни станом на 23 лютого 2022 року, визначити ключові відмінності даного образу від уявлень про ветеранів, що побутують в українському суспільстві, та поверхнево дослідити актуальні потреби ветеранів.

Середньостатистичний ветеран російсько-української війни це, в переважній більшості, чоловік молодого працездатного віку – близько 30-45 років, що може бути представником абсолютно будь-якої сфери зайнятості, але на сьогодні є мобілізований до лав ЗСУ, або займається волонтерством. Кількість жінок серед ветеранів останніми роками стрімко зростає. На сьогодні їхня частка від загальної кількості складає близько 9%.

Актуальним є подальший аналіз зміни ставлення українців до ветеранів, потреб ветеранів та їхніх близьких, а також ефективність інструментів ресоціалізації ветеранів російсько-української війни.

У нашому дослідженні ми актуалізували існуючі потреби ветеранів станом на сьогодні, а також дослідили досвіди користування та ставлення ветеранів та ветеранок до пільг, як вони оцінюють існуючі можливості для ветеранів та перешкоди під час отримання різноманітних пільг та послуг.

МЕТОДОЛОГІЯ

Дослідження “Потреби ветеранів” стало продовженням комплексного дослідження “Портрет ветерана”, проведеного Українським ветеранським фондом влітку 2022 року. Дослідження “Потреби ветеранів” проводилося з січня по квітень 2023 року, та складалося з кабінетної та емпіричної частини.

За результатами кабінетної частини дослідження було проаналізовано актуальну державну політику соціального захисту ветеранів війни, що включає в себе: пільги в системі охорони здоров'я, пільги в системі освіти, пільги в системі матеріальної підтримки, оподаткування, в сфері зайнятості населення, а також житлові та інші пільги. Кабінетна частина дослідження також включає аналіз найкращих міжнародних політик у сфері соціального захисту ветеранів. Для аналізу міжнародного досвіду було обрано такі країни як: Сполучені Штати Америки, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Канада, Хорватія та Австралія. Емпірична частина дослідження складається з двадцятого загальнонаціонального опитування, проведеного соціологічною групою Рейтинг “Образ ветеранів в українському суспільстві”; другого анонімного онлайн-опитування Українського ветеранського фонду серед ветеранів та діючих військовослужбовців “Потреби ветеранів” та фокус-групового дослідження серед ветеранів та ветеранок, проведеного Українським ветеранським фондом.

Двадцять загальнонаціональне опитування “Образ ветеранів в українському суспільстві”. Аудиторія: населення України віком від 18 років і старші в усіх областях, крім тимчасово окупованих територій Криму та Донбасу, а також територій, де на момент опитування відсутній український мобільний зв'язок. Результати враховані з використанням актуальних даних Державної служби статистики України. Вибірка репрезентативна за віком, статтю і типом поселення. Вибіркова сукупність: 1000 респондентів. Метод опитування: CATI (Computer Assisted Telephone Interviewing – телефонні інтерв'ю з використанням комп'ютера), на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів. Помилка репрезентативності дослідження з довірчою імовірністю 0,95: не більше 3,1 %. Терміни проведення: 14 –16 січня 2023 р.

Онлайн-опитування. Український ветеранський фонд Мінветеранів провів друге анонімне онлайн-опитування серед ветеранів/ок та діючих військовослужбовців/виць. Опитування проведено в період з 6 по 12 лютого 2023 року та передбачало збір первинних даних про портрет нашої теперішньої та майбутньої цільової аудиторії, та проблеми, з якими вони найчастіше зустрічаються в умовах правового режиму воєнного стану.

Беручи до уваги важкодоступність респондентів, інструментом для збору даних було обрано – анонімне онлайн-опитування, тому вимоги щодо вибірки не встановлювалися. В опитуванні взяли участь 1247 респондентів. Враховуючи обраний інструмент для збору даних, одним із ризиків може бути повторне заповнення анкети з метою впливу на результати опитування. Зважаючи на внутрішні та зовнішні фактори, що змусили обрати цей інструмент, аналітична група не має змоги повністю проконтролювати такі ризики в опитуванні. Тому представлене опитування не є репрезентативним, проте воно відображає певні тенденції серед цільової аудиторії.

Анонімне онлайн-опитування складалося з 31 запитання, серед яких 21 – це закриті запитання, а 10 – це відкриті запитання, де респонденти мали можливість глибше розкрити питання, пов'язані зі: сферою їхньої професійної зайнятості, видами підтримки, якої вони потребують на даний момент найбільше, видами пільг та соціальних гарантій, якими вони найбільше задоволені і

якими абсолютно не задоволені, або їм було відмовлено в отриманні тих чи інших послуг, а також складнощами, з якими, на їхню думку, найчастіше зіштовхуються ветерани.

Структурно анонімне онлайн-опитування складається з 4 блоків:

Блок 1 включав соціально-демографічні запитання.

Блок 2 стосувався респондентів виключно з числа ветеранів, які на даний момент не несуть службу в Силах оборони України.

Блок 3 стосувався виключно респондентів з числа ветеранів та осіб, які були мобілізовані після 24 лютого 2022 року та є діючими військовослужбовцями.

Блок 4 був обов'язковим для всіх респондентів та містив питання про рівень поваги до ветеранів в українському суспільстві.

Фокус-групи. 30 березня 2023 року Українським ветеранським фондом Мінветеранів було проведено фокус-групи серед ветеранів та ветеранок російсько-української війни в рамках дослідження "Портрет ветерана. Блок "Потреби ветеранів". Метою фокус-групового дослідження було виявлення факторів, які спричиняють проблеми та перешкоди для ветеранів та ветеранок під час отримання ними соціальних послуг. А також яким чином ветерани сприймають повагу до них через якість цих послуг.

Для досягнення мети аналітична група дослідження сформувала такі завдання:

- визначити ключові проблеми та перешкоди, з якими зіштовхуються ветерани при отриманні послуг за такими напрямками як: медичне обслуговування, оформлення та використання пільг, працевлаштування;
- за рахунок думок учасників фокус-груп сформувати загальну оцінку ефективності державної політики підтримки ветеранів в Україні;
- з'ясувати, як саме учасники бойових дій сприймають повагу до них як до ветеранів; які прояви поваги та неповаги зауважують на сьогодні в українському суспільстві;
- визначити теми та питання, що є підґрунтям для можливих внутрішньо суспільних конфліктів та протиріч за участі ветеранів;
- охарактеризувати потенціал політичної діяльності ветеранів в Україні: переваги та недоліки залучення ветеранів у виборчі процеси.

Гіпотези:

- ветерани війни в Україні зіштовхуються з проявами неповаги в процесі отримання пільгових послуг.
- ветеранам бракує інформації щодо пільг в системі охорони здоров'я, зокрема щодо державних програм фізичної, психологічної реабілітації та протезування.
- однією з найбільш актуальних потреб ветеранів є потреба в фінансовій допомозі їхнім родинам.
- однією з найбільших перешкод для забезпечення потреб ветеранів є бюрократія на низовому рівні органів виконавчої влади.
- ветерани у своїй більшості негативно оцінюють ефективність державної політики підтримки ветеранів.
- одним із можливих негативних наслідків залучення ветеранів у виборчі процеси від різних політичних сил є компрометація образу ветерана в уявленнях українського суспільства.

У ході дослідження було проведено 2 фокус-групи: група ветеранів та група ветеранок. У кожній групі було по 6 респондентів, які були обрані за такими критеріями: проходили або проходять військову службу, брали участь в бойових діях, мають статус УБД або особи з інвалідністю внаслідок бойових дій, мають досвід отримання соціальних послуг та пільг.

УКРАЇНСЬКИЙ
ВЕТЕРАНСЬКИЙ
ФОНД

ОГЛЯД ПОТОЧНОЇ СИТУАЦІЇ

З початком повномасштабного вторгнення більшість демобілізованих ветеранів повернулись на військову службу. Поряд з тим очікується підвищення навантаження на органи державної влади, що опікуються соціальною підтримкою ветеранів, через збільшення кількості осіб, які мають статус учасника бойових дій або особи з інвалідністю внаслідок війни. В Україні станом на 1 липня 2022 року налічувалось 438 834 учасники бойових дій.⁸ За заявою Міністерки у справах ветеранів, кількість ветеранів, членів їхніх сімей та членів сімей загиблих військових може зрости до 4-5 мільйонів осіб.⁹ Державна ветеранська політика (Державна політика соціального захисту ветеранів війни) є комплексною та передбачає різноманітні пільги в системі охорони здоров'я, у сфері матеріальної підтримки та оподаткування, в системі освіти, у сфері зайнятості населення, а також житлові пільги та інші пільги. Пільги у системі охорони здоров'я передбачають відновлення фізичного та психічного здоров'я ветерана або ветеранки й включають в себе психологічну реабілітацію, фізичну реабілітацію, протезування, санаторно-курортне лікування, безоплатне одержання ліків. Надання пільг в цій сфері регулюється численними нормативно-правовими актами та забезпечується різними державними органами у системі центральних органів виконавчої влади.

У 2023 році має завершуватись "Державна цільова програма з медичної, фізичної реабілітації та психосоціальної реадaptaції ..." ¹⁰ (далі – програма), координатором якої є Міністерство ветеранів України. До замовників (виконавців) програми належать Мінветеранів, МОЗ, Міноборони, МВС та інші. Програма включає в себе охоплення ветеранів та ветеранок послугами із психологічної реадaptaції, з медичної та фізичної реабілітації та заходами професійної реадaptaції, спрямованими на стимулювання можливостей учасників (у тому числі проходження професійної підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації). Необхідною складовою реалізації програми було аналітичне та методичне забезпечення проведення реабілітації та реадaptaції, в тому числі розроблення та впровадження стандартів надання таких послуг. Одним із етапів відновлення психофізіологічного стану та реадaptaції ветеранів мало бути запровадження декомпресії. На думку Міністерства у справах ветеранів, запровадження програми без системного бачення надання психологічної допомоги цільовій групі як комплексу послуг у сфері психічного здоров'я та психосоціальної підтримки, що надаються на основі принципу багаторівневості і покрокового підходу, не забезпечило очікуваного результату.¹¹

Саме тому восени 2022 року Мінветеранів запропонувало удосконалити державне регулювання надання психологічної допомоги ветеранам шляхом прийняття Постанови Кабінету Міністрів України "Про деякі питання надання безоплатної психологічної допомоги особам, які звільняються або звільнені з військової служби з числа ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, членам сімей таких осіб та членам сімей загиблих (померлих) ветеранів війни та членам сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України" відповідно до Закону України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту".¹²

Таким чином наданням послуг з психологічної реабілітації ветеранів опікується Мінветеранів,

⁸ Аналітичне дослідження "Портрет ветерана російсько-української війни 2014 - 2022 рр." [Електронний ресурс] // Український ветеранський фонд – Режим доступу до ресурсу:

https://veteranfund.com.ua/opportunity/portret_veterana

⁹ Кількість ветеранів та членів сімей загиблих може зрости до 5 млн після війни – Мінветеранів [Електронний ресурс] // Громадське Телебачення. – 2022. – Режим доступу до ресурсу:

<https://hromadske.ua/posts/kilkist-veteraniv-ta-chleniv-simej-zagiblih-mozhe-zrosti-do-5-mln-pislya-vijni-minveteraniv>

¹⁰ Постанова від 5 грудня 2018 р. № 1021 [Електронний ресурс] // Кабінет Міністрів України. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1021-2018-n#Text>

¹¹ Аналіз регуляторного впливу проекту постанови КМУ від 29 листопада 2022 р. № 1338 [Електронний ресурс] // Міністерство у справах ветеранів України. – 2020. – Режим доступу до ресурсу:

<https://www.drs.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/3764-4.pdf>

¹² Постанова від 29 листопада 2022 р. № 1338 [Електронний ресурс] // Кабінет Міністрів України. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1338-2022-%D0%BF#Text>

який є головним розпорядником бюджетних коштів.¹³ Надання психологічної допомоги відбувається на трьох організаційних рівнях: психосоціальна підтримка та супровід (перший рівень); психологічна реабілітація (другий рівень); комплексна медико-психологічна реабілітація (третій рівень). Для ефективного забезпечення надання послуг з психологічної реабілітації було запроваджено Реєстр постачальників послуг із психологічної реабілітації для ветеранів і членів їхніх сімей, до якого увійшли надавачі таких послуг. Також ці послуги (психологічна допомога третього рівня) надаються мультидисциплінарними командами, склад та вимоги до якої зазначені у Постанові.

З 27 червня 2022 року Український ветеранський фонд запустив Гарячу лінію кризової підтримки для ветеранів, членів їхніх родин та осіб, що постраждали від воєнної агресії російської федерації. Гаряча лінія працює 24/7 за номером 0 800 33 20 29.

Міністерство соціальної політики забезпечує ветеранів допоміжними засобами реабілітації (ДЗР), в тому числі протезування. Учасники бойових дій забезпечуються ДЗР в рамках загальної державної підтримки осіб з інвалідністю, що регулюється Постановою Кабінету Міністрів від 5 квітня 2012 року № 321 (зі змінами).¹⁴ В Україні впроваджено широкий спектр засобів протезування різної функціональності, що відповідають потребам пацієнтів із різними можливостями: від можливостей пересування на короткі обмежені відстані, до здатності вільно необмежено переміщуватись по будь-яким місцевостям та займатись спортом. Оплата та надання послуг протезування та забезпечення іншими ДЗР здійснюється через Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю. До послуг протезування входять підбір, адаптація протезу та подальше тренування користування таким протезом. До допоміжних засобів реабілітації (ДЗР), які можуть отримати ветерани та ветеранки належать:

- протезно-ортопедичні вироби, у тому числі ортопедичне взуття;
- спеціальні засоби для самообслуговування та догляду;
- засоби для пересування;
- допоміжні засоби для особистої рухомості, переміщення та підйому;
- меблі та оснащення;
- спеціальні засоби для орієнтування, спілкування та обміну інформацією.

Для підтримки осіб, які втратили кінцівки та задля впровадження якісних технологій протезування в Україні працює "гаряча лінія" з питань протезування кінцівок: +38 050 177 68 39.

Існують певні економічні обмеження: у державному бюджеті України на 2023, його прикінцевих положеннях, передбачено зупинення дії пільги, що передбачає безоплатне першочергове забезпечення ветеранів санаторно-курортним лікуванням.¹⁵ Одним із видів пільг є виплата матеріальної допомоги ветеранам. Зокрема такі виплати передбачені законом України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту":

- виплата допомоги по тимчасовій непрацездатності в розмірі 100 відсотків середньої заробітної плати незалежно від стажу роботи;
- виплата допомоги по тимчасовій непрацездатності працюючим особам з інвалідністю внаслідок війни в розмірі 100 відсотків середньої заробітної плати незалежно від стажу роботи та інші виплати.

¹³ Постанова від 12 липня 2017 р. № 497 [Електронний ресурс] // Кабінет Міністрів України. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/497-2017-p#Text>

¹⁴ Постанова від 5 квітня 2012 р. № 321 [Електронний ресурс] // Кабінет Міністрів України. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/321-2012-%DO%BF#Text>

¹⁵ Закон України "Про Державний бюджет України на 2023 рік" [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2710-20#n135>

Щороку до Дня Незалежності України учасникам бойових дій виплачується разова грошова виплата у порядку та розмірах, визначених Кабінетом Міністрів України в межах відповідних бюджетних призначень, встановлених Законом про Державний бюджет України. Також сім'ям загиблих осіб, визначених Постановою Кабміну від 29 квітня 2016 року № 336 (в редакції від 17 березня 2023 року)¹⁶, та у разі інвалідності або часткової втрати працездатності¹⁷ виплачується одноразова грошова допомога, розмір та порядок виплати якої визначений законодавством.

Державна підтримка у сфері зайнятості передбачає різноманітні пільги: повернення на робоче місце, яке зберігалося на час служби, використання чергової щорічної відпустки у зручний для них час, надання додаткової відпустки без збереження заробітної плати терміном до трьох тижнів на рік у зручний для них час.¹⁸ Також для ветеранів доступні ваучери для підтримання конкурентоспроможності на ринку праці, надання яких координує Державний центр зайнятості. Такі ваучери надають можливість перепідготовки за робітничою професією, підготовки за спеціальністю для здобуття ступеня магістра на основі ступеня бакалавра або магістра, здобутого за іншою спеціальністю, підготовки на наступному рівні освіти (крім третього (освітньо-наукового/освітньо-творчого) рівня вищої освіти), спеціалізацію та підвищення кваліфікації у закладах освіти чи у роботодавця.

Основним нормативно-правовим актом, що визначає статус ветерана та регулює напрямки державної підтримки ветеранів є Закон України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту"¹⁹ від 22 жовтня 1993 року № 3552-XII. Чисельні точкові зміни до положень цього Закону свідчать про необхідність трансформації державної ветеранської політики, які можливі за умови ретельного дослідження ефективності такої політики та діяльності органів державної влади, спрямованої на її забезпечення. Здебільшого пільгове забезпечення не є достатньо ефективним для ресоціалізації ветеранів у цивільному житті. Одним із новостворених механізмів такого дослідження є Комплексний огляд (далі – Комплексний огляд) системи соціального захисту ветеранів війни та членів їхніх сімей, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України. Міністерство у справах ветеранів України як головний орган у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері соціального захисту ветеранів війни, має проводити Комплексний огляд раз на три роки у співпраці з іншими органами державної влади, що здійснюють державну ветеранську політику. Необхідність побудови оновленої системи державної підтримки ветеранів, що включатиме в себе не лише соціальний захист, підтверджується ініціативою Мінветеранів, та стосується розробки проекту Закону "Про основні засади державної ветеранської політики".²⁰ Це один з кроків, що передбачений Планом пріоритетних дій Уряду на 2023 рік, де ветеранська політика є одним із пріоритетів.²¹

¹⁶ Постанова від 29 квітня 2016 р. № 336 [Електронний ресурс] // Кабінет Міністрів України. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/336-2016-%D0%BF#n10>

¹⁷ Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей" щодо призначення і виплати одноразової грошової допомоги" [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2489-20#Text>

¹⁸ Гарантії та пільги [Електронний ресурс] // Платформа Е-ветеран – Режим доступу до ресурсу: <https://eveteran.gov.ua/benefits>

¹⁹ Закон України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" [Електронний ресурс] // Верховна Рада України – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>

²⁰ Мінветеранів створило робочу групу щодо розробки закону "Про основні засади державної ветеранської політики" та запрошує до участі експертів і науковців [Електронний ресурс] // Урядовий портал. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.kmu.gov.ua/news/minveteraniv-stvorylo-robochu-hrupu-shchodo-rozrobky-zakonu-pro-osnovni-zasady-derzhavnoi-veteranskoj-polityky-ta-zaproshuie-do-uchasti-ekspertiv-i-naukovtsiv>

²¹ Розпорядження від 14 березня 2023 р. № 221-р "Про затвердження плану пріоритетних дій Уряду на 2023 рік" [Електронний ресурс] // Кабінет Міністрів України. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-planu-priorytetnykh-dii-uriadu-na-2023-rik-221r-140323>

УКРАЇНСЬКИЙ
ВЕТЕРАНСЬКИЙ
ФОНД

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

ПОЛІТИКИ ТА ПРАКТИКИ СПРИЯННЯ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ВЕТЕРАНІВ

У даному дослідженні проаналізовано приклади успішних політик та практик підтримки ветеранського бізнесу в Сполучених Штатах Америки, Сполученому Королівстві Великої Британії та Північній Ірландії, Канаді, Хорватії та Австралії. Дане дослідження є описовим й має на меті окреслити успішні державні політики та громадські практики, що сприяють реабілітації та реінтеграції ветеранської спільноти у суспільстві. Відбір країн для дослідження відбувався з урахуванням існуючого стратегічного партнерства з Україною, багаторічного досвіду впровадження та реалізації соціальної політики задля забезпечення потреб ветеранів та високих статистичних показників, що свідчать про ефективність та послідовність політик підтримки ветеранів.

Сполучені Штати Америки

За даними Міністерства у справах ветеранів США, в країні проживає близько 19 мільйонів ветеранів. За даними Бюро статистики праці США, приблизно дев'ять із десяти ветеранів – чоловіки. Найбільша когорта старше 60 років, що становить близько 35% ветеранів США. В 2021 році рівень безробіття серед ветеранів (4,4%) був нижчим, ніж рівень безробіття серед не ветеранів (5,3%). Підприємства, що належать ветеранам, становлять близько 5,9% (337 934) усіх підприємств із приблизною виручкою в 947,7 мільярдів доларів США, приблизно 3,9 мільйона працівників і приблизно 177,7 мільярдів доларів щорічної виплати заробітної плати.²²

Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії

Відповідно до законодавства Сполученого Королівства, ветеран – це будь-яка особа, яка прослужила принаймні один день у Збройних Силах Його Величності (регулярних або резервних) або в екіпажі морських суден торгового флоту, які брали участь у визначених законодавством військових операціях.²³ Згідно з даними Міністерства оборони Сполученого Королівства, в 2022 році у Великій Британії проживало 2 мільйони ветеранів Збройних Сил. Очікується, що до 2028 року це число скоротиться до 1,6 мільйона, водночас прогнозується, що частка ветеранів працездатного віку зросте з 37% у 2016 році до 44% до 2028 року, також відсоток ветеранів-жінок збільшиться з 10% до 13%.²⁴ За офіційною статистикою щороку понад 14 тисяч людей залишають Збройні Сили Великобританії, відтак набуваючи статусу ветерана.²⁵

Канада

Переписом населення 2021 року від Статистичного управління Канади вперше з 1971 року було перераховано громадян, які служили в Збройних Силах Канади. За даними перепису у 2021 році в Канаді було виявлено 461 240 ветеранів. Згідно з результатами, майже третина (32,0%) усіх перерахованих ветеранів належали до основної групи працездатного віку (від 25 до 54 років).

²² Annual Business Survey Release Provides Data on Minority-Owned, Veteran-Owned and Women-Owned Businesses [Електронний ресурс] // Census Bureau. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.census.gov/newsroom/press-releases/2021/annual-business-survey.html>

²³ The Strategy for our veterans. Valuede. Contributing. Supported [Електронний ресурс] // the Secretary of State for Defence by Command of Her Majesty. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/755915/Strategy_for_our_Veterans_FINAL_08.11.18_WEB.pdf

²⁴ Support for UK Veterans [Електронний ресурс] // The Commons Library. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP-7693/CBP-7693.pdf>

²⁵ Statistics [Електронний ресурс] // Career Transition Partnership. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ctp.org.uk>

Близько 4 з 10 (41,8%) канадців, які повідомили, що вони були ветеранами під час перепису, мали 65 років і більше, тоді як 33 420 ветеранів були у віці 85 років і більше. Загалом ветерани становили 1,5% від загальної кількості населення віком 17 років і більше. Окремої уваги заслуговує гендерна політика в сфері військової служби. У 1989 році у Канаді всі військові професії стали відкритими для жінок, за винятком служби на підводних човнах, яка була відкрита в 2001 році. Коли в 1990-х роках жінки почали виконувати бойові обов'язки, обсяги рекрутованих на військову службу подвоїлися. У 2021 році майже кожен шостий (16,2%) або майже 75 тисяч ветеранів Канади – жінки.

Хорватія

В країні проживає понад²⁶ 500 тисяч ветеранів, тобто кожен десятий громадянин Хорватії – ветеран. Кількість офіційно зареєстрованих ветеранів продовжує зростати. Лише з березня 2020 року по 30 листопада 2021 року кількість людей, яким надано офіційний статус ветерана війни, зросла на 3324 особи.²⁷

Австралія

Державна ветеранська політика Австралії спрямована на ветеранів та колишніх військовослужбовців (колишніх членів Сил Оборони Австралії – ADF). Колишнім військовослужбовцем вважається людина, яка служила в ADF або у постійних силах, чи в резерві, і яка служила принаймні один день та з тих пір звільнилася з Сил Оборони Австралії. У переписі 2021 року вперше ставилося питання про діючих та колишніх військовослужбовців в Силах Оборони Австралії (ADF). Перепис 2021 року показав, що понад півмільйона австралійців (581 139) служили або зараз служать в ADF. З них, 84 865 – діючих членів і 496 276 - колишніх членів. Менш ніж кожна сьома частка (13,4 відсотка) колишніх членів ADF є жінками, хоча ця частка трохи вища і становить понад одну п'яту (20,6 відсотка) для діючих членів.²⁸

²⁶ Ministarstvo hrvatskih branitelja [Електронний ресурс] // Zakon o ustrojstvu i djelokrugu ministarstava i drugih središnjih tijela državne uprave. – 2016 - Код доступу-
https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2016_10_93_1969.html

²⁷ Croatia Registers Over 3,000 More War Veterans During Pandemic [Електронний ресурс] // Balkan Transitional Justice. – 2021. – Режим доступу до ресурсу:
<https://balkaninsight.com/2021/12/13/croatia-registers-over-3000-more-war-veterans-during-pandemic>

²⁸ 2021 Census will help deliver better outcomes for veterans [Електронний ресурс] // Australian Bureau of Statistics. – 2022. – Режим доступу до ресурсу:
<https://www.abs.gov.au/media-centre/media-releases/2021-census-will-help-deliver-better-outcomes-veterans>

ПІЛЬГИ ДЛЯ ВЕТЕРАНІВ В СИСТЕМІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХНЬОГО МЕДИЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ

Послуги в сфері охорони здоров'я є одними з пріоритетних для ветеранів, що зумовлено їхнім безпосереднім досвідом участі у воєнних діях, виживанням в екстремальних умовах, одержанням різного роду травм. Поширеним є створення окремого підрозділу в системі охорони здоров'я або в системі оборони та національної безпеки, що міг би інституційно досліджувати, створювати та координувати ветеранські політики в сфері медичного забезпечення.

Так, до прикладу, у **Сполучених Штатах Америки** усі зареєстровані ветерани отримують комплексний пакет послуг Департаменту у справах ветеранів (VA), який включає профілактичну, первинну та спеціалізовану медичну допомогу, а також діагностичні, стаціонарні та амбулаторні медичні послуги. Ветерани можуть отримувати додаткові пільги, наприклад, стоматологічну допомогу, залежно від їхніх унікальних обставин.²⁹ Існує також окрема програма для членів родин ветеранів. **Health Care Benefits for Dependents (CHAMPVA)** – це комплексна програма медичної допомоги, в рамках якої Департамент у справах ветеранів (VA) розділяє вартість медичних послуг та матеріалів, що покриваються, з відповідними бенефіціарами. Зокрема, підтримку можуть отримати:

- дружина/чоловік або дитина ветерана, який отримала/отримав постійну та повну інвалідність, пов'язану з проходженням служби, за рішенням регіонального управління ветеранів;
- партнер або дитина ветерана, який помер від інвалідності, пов'язаної з проходженням служби, визнаної VA;
- дружина (чоловік) або дитина померлого ветерана, якому на момент смерті було визначено інвалідність, пов'язану з виконанням обов'язків військової служби;
- партнер або дитина військовослужбовця, який загинув при виконанні службових обов'язків, а не через неправомірні дії.

Водночас у **Сполученому Королівстві** дослідницькі центри при Міністерстві оборони активно проводять дослідження проявів посттравматичного синдрому у військових та ветеранів, зокрема й для того, щоб з'ясувати чи є суїцид у ветеранській спільноті непропорційним порівняно з рештою населення Великобританії, а також визначити потенціал втручання та допомоги. Серед інших особливостей підтримки ветеранів в системі охорони здоров'я в Британії варто відзначити Альянс охорони здоров'я ветеранів, що складається з 49 лікарень і швидкої допомоги в Англії, Шотландії та Уельсі, над яким працює близько 100 акредитованих осіб. Вони діляться передовим досвідом і продемонстрували високу якість медичного обслуговування ветеранів, включаючи підвищення обізнаності персоналу у забезпеченні потреб та охорони здоров'я ветеранів, чіткі зв'язки з послугами благодійних організацій та місцевими надавачами послуг. Так Королівський коледж лікарів загальної практики спільно з Національною службою охорони здоров'я, розробили схему акредитації, призначену для підготовки лікарів загальної практики, для кращого розуміння специфічних потреб ветеранів та їхніх родин (включаючи сім'ї померлих).³⁰

²⁹ What Medical Benefits are Available for Veterans and Their Families? [Електронний ресурс] // Benefits.gov. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.benefits.gov/news/article/429>

³⁰ Veterans Factsheet 2020 [Електронний ресурс] // The Office for Veterans' Affairs. – 2020. – Режим доступу до ресурсу:

https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/874821/6.640_9_CO_Armed-Forces_Veterans-Factsheet_v9_web.pdf

Зі свого боку **Канада** вирізняється власним досвідом роботи з ветеранами з інвалідністю. Понад 240 000 ветеранів у Канаді мають одну чи більше інвалідностей. 1 з 10 ветеранів з інвалідністю вважає себе прикутим до дому. Це становить 4% від загальної кількості людей з інвалідністю. Абсолютна більшість ветеранів з інвалідністю в Канаді – це люди середнього та похилого віку (від 45 до 64 років (39%), 65 і більше (51%). Такі дані були виявлені в рамках Канадського опитування про інвалідність 2017 року. Це дослідження охоплює осіб з інвалідністю, які раніше проходили військову службу в Канаді, але більше не є військовослужбовцями Збройних сил Канади. 26% ветеранів з інвалідністю мають принаймні одну незадоволену потребу в допоміжних засобах або допоміжних пристроях. 70% ветеранів з інвалідністю мають інвалідність, пов'язану з болем (ті, чия повсякденна діяльність обмежена через постійний біль або через періоди болю). Найбільш поширеними медичними послугами, якими користуються ветерани з інвалідністю, є: фізіотерапія, масаж або мануальна терапія (30%) та консультування (15%). Кожен п'ятий (22%) ветеран з інвалідністю отримує певну допомогу по інвалідності.³¹

У контексті інклюзії для канадських ветеранів важливою є **Програма незалежності ветеранів (The Veterans Independence Program)**, в рамках якої надається щорічне неоподатковане фінансування послуг: утримання території, прибирання, приготування їжі, особистий догляд, а також професійні медичні та допоміжні послуги. Ця програма призначена для роботи в синергії з локальними, муніципальними програмами, щоб допомогти задовольнити потреби широкого кола ветеранів. Послуги, що покриваються VIP-фінансуванням, включають: догляд за територією; прибирання; доступ до харчування; професійне медичне обслуговування і підтримка; особиста гігієна; амбулаторна медична допомога; транспорт; тривалий догляд та пристосування житла.³²

Для ветеранів та колишніх військовослужбовців в **Австралії** доступний широкий спектр послуг в системі охорони здоров'я. До них входять: послуги лікаря загальної практики, медичні спеціалізовані послуги, включаючи патологію та радіологію, супутні медичні послуги, наприклад, ортопедія, фізіотерапія та інші суміжні медичні послуги, догляд за зубами, догляд в громаді, забезпечення окулярами та слуховими апаратами, лікування в державних і приватних лікарнях, включаючи денні центри лікування, послуги підтримки вдома. Також доступні субсидовані фармацевтичні препарати за програмою репатріаційних фармацевтичних пільг (RPBS) та медичні допоміжні засоби та обладнання (Rehabilitation Aids and Appliance Program RAP).

Міністерство ветеранів Австралії (DVA) випускає картки, що дають доступ до певних переваг (пільг, знижок). Є можливість отримати безкоштовне або дешеве медичне обслуговування та підтримку, знижки на ліки, транспорт. Також деякі види карток дають доступ до лікування психічного здоров'я, що фінансується Міністерством, якщо це необхідно. Картка ветерана є частиною Угоди ветеранів оборони Австралії.³³

Переваги, які можуть отримати за картою ветерана, залежать від кольору картки: "Золота карта", "Біла карта", "Помаранчева картка". Картка також дасть можливість австралійській громаді впізнати ветеранів та зв'язатися з ними, а також виявити вдячність за службу нації. Компанії та громадські організації, що беруть участь в програмі, можуть надавати знижки та інші переваги. Кожен бізнес чи організація сама вирішує, які пільги та переваги вони нададуть.

³¹ Canadian Veterans with Disabilities, 2017 [Електронний ресурс] // Statistics Canada. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://www150.statcan.gc.ca/n1/pub/11-627-m/11-627-m2019077-eng.htm>

³² Veterans Independence Program [Електронний ресурс] // The Royal Canadian Legion – Режим доступу до ресурсу: <https://www.on.legion.ca/veterans-seniors/service-officers/veterans-independence-program>

³³ Australian Defence Veterans' Covenant [Електронний ресурс] // Australian Government – Режим доступу до ресурсу: <https://recognition.dva.gov.au>

МАТЕРІАЛЬНІ ПІЛЬГИ ДЛЯ ВЕТЕРАНІВ

Матеріальні соціальні пільги для ветеранів в різних країнах загалом зводяться до безпосередніх виплат та звільнення від податків. Така практика на сьогодні є однією з найбільш розповсюджених і для України. Водночас, характерною особливістю пільгової системи для ветеранів в Україні є можливість отримання земельних ділянок. Порівнюючи з цим, у міжнародній практиці більш поширеною є допомога ветеранам-безхатькам та ветеранам, що є в зоні ризику втратити житло.

У **США** одним із вагомих інструментів фінансової підтримки є компенсація по інвалідності. Ветерани з інвалідністю, пов'язаною зі службою та звільненням, можуть претендувати на щомісячну неоподатковувану компенсацію по інвалідності від Департаменту у справах ветеранів (VA) у розмірі від \$133 до понад \$3400 щомісяця. Компенсації по інвалідності VA залежить від:

- важкості інвалідності або втрати кінцівки (кінцівок)
- наявності дружини/чоловіка, дитини/дітей або батьків на утриманні
- наявності чоловіка/дружини з важкою формою інвалідності
- безробіття через інвалідність

Іншим не менш вагомим інструментом матеріальної підтримки ветеранів є кредити на житло (також відомий як кредит на житло від Департаменту у справах ветеранів). Ветерани, що мають право на кредит, можуть придбати або побудувати житло, або рефінансувати існуючу іпотеку на житло з початковим внеском від \$0, вигідними ставками та фінансуванням без встановленого ліміту. Ще однією перевагою перед традиційними іпотечними кредитами є відсутність PMI (Private Mortgage Insurance, щомісячний страховий внесок, який стягується для захисту банку, поки ви не досягнете принаймні 20% власного капіталу). Майже кожна позика за програмою VA супроводжується комісією за фінансування. Збір надходить безпосередньо до Департаменту у справах ветеранів та допомагає підтримувати кредити ветеранів у майбутньому. Не всі зобов'язані сплачувати збір, як от військовослужбовці з інвалідністю, пов'язаною з проходженням служби. Розмір збору коливається від трохи більше 2% для тих, хто вперше отримує позику за програмою VA, до 3,3% – для покупців житла, які купують його повторно. Кредит робить купівлю житла доступнішою для мільйонів ветеранів та діючих військовослужбовців США.³⁴

Багато штатів також пропонують великі пільги для ветеранів. Пільги на рівні штатів варіюються від безкоштовного навчання в коледжі та працевлаштування до безкоштовних ліцензій на полювання та риболовлю. Більшість штатів також пропонують податкові пільги для своїх ветеранів і спеціальні номерні знаки, а деякі штати навіть надають грошові премії за службу в армії.

Водночас у **Сполученому Королівстві** Міністерство житлово-комунального господарства, громад та місцевого самоврядування запровадило різні заходи для покращення доступу до соціального житла для військовослужбовців та ветеранів. Це включає в себе зміну законодавства з метою забезпечення житлом важкопоранених військовослужбовців та ветеранів з нагальними житловими потребами, що мають найвищий пріоритет на отримання соціального житла від місцевих органів влади. У 2014 році було підраховано, що частка безхатьків, серед тих, хто служив у Збройних силах, становила від 3% до 6%.³⁵ Об'єднана мережа з питань

³⁴ VA Loans [Електронний ресурс] // Military.com – Режим доступу до ресурсу: <https://www.military.com/money/va-loans>

³⁵ The ex-Service community [Електронний ресурс] // Royal British Legion. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.britishlegion.org.uk/get-involved/things-to-do/campaigns-policy-and-research/policy-and-research/the-uk-ex-service-community-a-household-survey>

бездомності та інформації про бездомних та безпритульних у Великому Лондоні показує, що відсоток тих, хто спав на вулиці в Лондоні будучи громадянами Великобританії й маючи досвід служби у Збройних силах – знизився з 3% у 2017/2018 роках до 2% у 2018/2019 роках.³⁶ Закон про скорочення бездомності 2017 року гарантує, що житлові органи втручаються на ранній стадії для запобігання бездомності та надають підтримку. Відповідно до цього Закону, Міністерство оборони разом з іншими органами державної влади, зобов'язане перенаправляти до місцевого органу управління житловим фондом колишніх військовослужбовців, які перебувають під загрозою бездомності, якщо вони дають на це згоду.³⁷

У **Канаді** існує низка фінансових програм, покликаних підтримати доходи канадських ветеранів. Однією з таких програм є “Допомога Збройних сил Канади” – щомісячна виплата, яка не оподатковується. Вона допомагає малозабезпеченим ветеранам Збройних Сил Канади (CAF), які після участі в програмі реабілітації більше не мають права на отримання допомоги для заміщення доходу. Для цілей цієї програми VAC вимірює дохід домогосподарства ветерана відповідно до формули Статистичного управління Канади. Ця формула враховує будь-який оподатковуваний дохід, який ветеран отримує в даний час, а також будь-які нараховані державні пільги. Отримати допомогу від Збройних сил Канади можуть:

- ветерани Збройних сил Канади, які мають низький сімейний дохід, шукають роботу або беруть участь у програмі Career Transition Services і більше не отримують допомоги для заміщення доходу,
- член сім'ї загиблого або ветеран, що утримує дитину.

Серед інших програм щомісячних виплат від Департаменту у справах ветеранів, що покликані підтримати доходи ветеранів, також є:

- допомога для заміщення доходу – щомісячна виплата для підтримки доходу ветерана під час участі в реабілітаційній програмі VAC;
- допомога для заміщення доходу для осіб, які втратили годувальника, та дітей-сиріт – щомісячна виплата для вдів та сиріт померлого члена CAF або ветерана;
- допомога ветеранам війни – щомісячна виплата ветеранам Другої світової війни та Корейської війни, які мають низький дохід;
- компенсація у зв'язку з хворобою або пораненням;
- грошова виплата у зв'язку з хворобою або пораненням, пов'язаними з виконанням службових обов'язків.³⁸

Найпоширенішим видом фінансової підтримки в **Австралії** є пенсії, що передбачені для підтримки ветеранів та їхніх сімей. Щоб мати право на пенсію, ветерани повинні прослужити певний час у Силах оборони Австралії та відповідати іншим критеріям. Розмір пенсії, яку отримує особа, залежить від різних факторів, таких як її дохід та майно, тип пенсії, яку вона отримує і будь-які додаткові виплати, на які вона може мати право.

³⁶ Rough sleeping in London (CHAIN reports) [Електронний ресурс] // London Datastore – Режим доступу до ресурсу: <https://data.london.gov.uk/dataset/chain-reports>

³⁷ Veterans Factsheet 2020 [Електронний ресурс] // The Office for Veterans' Affairs. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/874821/6.6409_CO_Armed-Forces_Veterans-Factsheet_v9_web.pdf

³⁸ Financial programs and services [Електронний ресурс] // Government of Canada – Режим доступу до ресурсу: <https://www.veterans.gc.ca/eng/financial-support>

Пенсійне забезпечення регулюється різними програмами підтримки та включає в себе:

- підтримку доходу – це пенсія за вислугу років, що забезпечує регулярний дохід для людей з інвалідністю. Пенсія за вислугу років може виплачуватися ветеранам за віком або інвалідністю, а також партнерам, вдовам та вдівцям, які мають на це право. Виплачується ветеранам раніше, ніж пенсія за віком, яку виплачує Служба Австралії, визнаючи, що наслідки військової служби можуть бути невідчутними та призвести до передчасного старіння та/або втрати здатності заробляти;
- компенсацію за втрату працездатності, що виплачується для компенсації ветеранам за поранення або захворювання, спричинені або посилені військовою службою чи певною оборонною службою, що провадилась від імені Австралії до 1 липня 2004 року. Розмір виплаченої компенсації за втрату працездатності залежить від рівня втрати працездатності внаслідок поранень та захворювань, спричинених війною чи обороною;
- пенсії вдовам/вдівцям війни, що виплачується для компенсації овдовілим партнерам ветеранів, які загинули внаслідок військової служби або відповідної оборонної служби;
- пенсії сиротам, що також може бути призначена дітям, які перебували на утриманні загиблих ветеранів.

Хорватія у свою чергу протягом всієї історії незалежності держави продовжує розвивати пільгову систему для ветеранів. На сьогодні успішно функціонуючими фінансовими програмами підтримки для ветеранів є:

- пільги для безробітних хорватських ветеранів Вітчизняної війни та членів їхніх сімей. Якщо ветеран та члени його домогосподарства відповідають всім вимогам і не мають жодних доходів, розмір допомоги становить 1097,58 кун. Якщо він є хорватським ветераном або інвалідом Вітчизняної війни в Хорватії, до цієї суми додається 0,3326 хорватських кун за кожен день участі в бойових діях;
- допомога на відвідування – ветеран або одержувач сімейної допомоги по інвалідності, який через постійні зміни в стані здоров'я не в змозі самостійно задовольнити основні життєві потреби, має право на допомогу на відвідування;
- пріоритетний статус при оренді комерційних приміщень – хорватські ветерани мають переважне право на оренду комерційних приміщень для торгівлі або незалежної професійної діяльності в органах державної влади та місцевого самоврядування, а також у юридичних особах, що перебувають у їхній власності;
- одноразова фінансова допомога – у певних випадках, коли ветеран не в змозі задовольнити основні життєві потреби, він має право на одноразову фінансову допомогу в розмірі до 3 326 хорватських кун;
- звільнення від сплати зборів і платежів – члени сімей хорватських ветеранів та інвалідів Вітчизняної війни звільняються від сплати деяких судових, адміністративних та нотаріальних зборів;
- право на отримання паю – інваліди Вітчизняної війни в Хорватії, члени сім'ї померлого ветерана Вітчизняної війни в Хорватії та члени сім'ї зниклого безвісти ветерана Вітчизняної війни в Хорватії мають право на безоплатне отримання акцій;
- право на акції Хорватського фонду ветеранів Вітчизняної війни та членів їхніх сімей.

Також вагомою матеріальною підтримкою для хорватських ветеранів є виділення інклюзивних автомобілів. Інвалід Вітчизняної війни в Хорватії I групи має право на отримання легкового автомобіля з відповідними пристосуваннями до його потреб. Водночас право на відшкодування витрат на переобладнання легкового автомобіля під власні потреби мають інваліди Вітчизняної війни в Хорватії II-IV групи.³⁹

³⁹ Croatian veterans' and their families' rights [Електронний ресурс] // e-Citizens Information and Services – Режим доступу до ресурсу: <https://gov.hr/en/other-croatian-veterans-and-their-families-rights/290>

ДЕРЖАВНА ПІДТРИМКА ВЕТЕРАНІВ У СФЕРІ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ТА САМОЗАЙНЯТОСТІ

Як показує міжнародний досвід, державне сприяння у працевлаштуванні та самозайнятості ветеранів є одним зі стратегічних напрямків соціальної підтримки ветеранів загалом, адже дозволяє розвивати малий та середній бізнес в Україні, частково зменшуючи навантаження на фінансування соціальної сфери. Майже в кожній державі, що була у фокусі цього дослідження, існують власні інструменти та стратегії підтримки ветеранів у сферах працевлаштування та підприємництва, які є ефективними та показовими для наслідування.

Говорячи про досвід підтримки ветеранського бізнесу в **США**, можна стверджувати, що в даному контексті пропозиція спровокувала попит. Ініційовані у 80-90-х роках початкові умови для створення ветеранського бізнесу, надання позик та кредитування, знайшли такий відгук серед ветеранської спільноти та в американському суспільстві загалом, що вже за 10 років виникла потреба у створенні окремої інституції – Управління ветеранського бізнесу та цілої мережі локальних центрів задля подальшого сприяння розвитку ветеранського бізнесу.

Окремої уваги заслуговує низка програм, що виникли внаслідок попередніх законодавчих змін. Однією з таких є **Програма Boots to Business (B2B)** – підприємницька освітня та навчальна програма, яку пропонує Управління у справах малого бізнесу (Small Business Administration, SBA) в рамках Програми допомоги переходу (Transition Assistance Program) від Міністерства оборони. Започаткована відповідним Законом в 2013 році⁴⁰, Програма Boots to Business підготувала та випустила понад 165 000 військовослужбовців, ветеранів, військовослужбовців Національної гвардії та резерву, а також подружжя військових. Не менш успішною є Програма від Управління у справах малого бізнесу – **Veterans Business Outreach Center (VBOC)**, розроблена для надання послуг з розвитку підприємництва, таких як бізнес-навчання, консультації та рекомендації партнерів для перехідних військовослужбовців, ветеранів, військовослужбовців Національної гвардії та резерву, а також подружжя військових, зацікавлених у створенні або розвитку невеликої компанії. 22 організації беруть участь у цій Програмі на базі угоди про співпрацю та виступають як бізнес-центри для ветеранів.⁴¹

У свою чергу ініціатива "**National Veterans Small Business Week**", покликана об'єднати спільноту ветеранів-підприємців, створює умови для обміну досвідом та ідеями. Протягом тижня SBA та її розгалужена партнерська мережа відзначають силу та стійкість спільноти ветеранів, організовуючи заходи по всій країні та обмінюючись інформацією про ресурси, доступні для ветеранів-підприємців. Протягом тижня SBA, партнери та місцеві організації по всій країні зосереджуються на висвітленні різних аспектів підприємницької діяльності для досвідчених власників малого бізнесу й підприємців ветеранської спільноти в гібридних, особистих та віртуальних форматах. Теми включають: допомогу в переході, навчання підприємству, державні контракти, допомогу в разі стихійних лих та доступ до капітальних ресурсів. У рамках одного тижня відбувається понад 100 віртуальних подій, які є безкоштовними та відкритими для публіки.⁴²

⁴⁰ Boots to Business [Електронний ресурс] // U.S. Small Business Administration – Режим доступу до ресурсу: <https://www.sba.gov/sba-learning-platform/boots-business>

⁴¹ Veterans Business Outreach Center (VBOC) program [Електронний ресурс] // U.S. Small Business Administration – Режим доступу до ресурсу: <https://www.sba.gov/local-assistance/resource-partners/veterans-business-outreach-center-vboc-program>

⁴² Supporting the goals and ideals of "National Veterans Small Business Week". [Електронний ресурс] // 117th Congress – Режим доступу до ресурсу: <https://www.congress.gov/bill/117th-congress/house-resolution/1453?q=%7B%22search%22%3A%5B%22Veterans%27+Business%22%2C%22Veterans%27%22%2C%22Business%22%5D%7D&s=1&r=24>

Водночас з боку держави задля забезпечення потреб громадян у працевлаштуванні діє Департамент праці (The Department of Labor). Він адмініструє федеральне трудове законодавство, щоб гарантувати права працівників на справедливі, безпечні та здорові умови праці, включаючи мінімальну погодинну заробітну плату та оплату понаднормових, захист від дискримінації при працевлаштуванні та страхування на випадок безробіття. При Департаменті праці діє **Служба працевлаштування та навчання ветеранів (VETS)**, що надає послуги американським ветеранам та військовослужбовцям, які звільняються зі служби, готуючи їх до повноцінної кар'єри, надаючи ресурси та досвід працевлаштування, а також захищаючи їхні права на працевлаштування. Служба пропонує послуги з працевлаштування та навчання ветеранам, які мають на це право, через неконкурентну **Програму державних грантів “Робочі місця для ветеранів” (Jobs for Veterans State Grants Program)**.

За цією програмою кошти виділяються державним агентствам з працевлаштування прямо пропорційно до кількості ветеранів, які шукають роботу в їхньому штаті. Також VETS приймає скарги та розслідує порушення Закону про права на працевлаштування та зайнятність військовослужбовців Збройних сил США, який захищає права на працевлаштування та забезпечує працевлаштування ветеранів, резервістів і членів Національної гвардії після закінчення строкової служби, а також забороняє дискримінацію при працевлаштуванні через минулі, теперішні чи майбутні військові обов'язки.⁴³

Водночас при Департаменті існує **Консультативний комітет з питань працевлаштування, навчання та взаємодії з роботодавцями ветеранів**, створений для оцінки потреб ветеранів у працевлаштуванні та навчанні, а також їхньої інтеграції в робочу силу. Він визначає, якою мірою програми та заходи Департаменту праці США задовольняють такі потреби, допомагає помічнику Міністра праці з питань працевлаштування та навчання ветеранів у роботі з роботодавцями щодо переваг працевлаштування ветеранів, а також надає рекомендації щодо навчання та роботи з роботодавцями з метою сприяння працевлаштуванню ветеранів.⁴⁴

У **Сполученому Королівстві**, до прикладу, під час завершення служби та переходу до цивільного кар'єрного розвитку військовослужбовців Міністерство Оборони Британії безпосередньо фінансує допомогу у працевлаштуванні ветеранів через співпрацю з неурядовими партнерами, що має назву Кар'єрне Перехідне Партнерство (Career Transition Partnership). Неурядовий партнер в рамках співпраці з МО пропонує якісні та безкоштовні послуги з підбору персоналу та підтримує тих, хто залишає Збройні Сили протягом двох років від дати звільнення – таким чином пов'язує ветеранів із роботодавцями, які усвідомлюють переваги залучення талантів, навичок та досвіду ветеранів у власні організації. Загалом 86% тих, хто залишив службу та скористалася цією послугою в 2018/19 н.р прийнято на роботу протягом шести місяців після звільнення зі Збройних Сил.⁴⁵

Для частини колишніх військових, саме відкриття власної справи стає невід'ємною частиною процесу повернення до цивільного життя. Згідно зі звітом Федерації малого бізнесу “A Force for Business” за 2019 рік, існує приблизно 340 000 малих підприємств, якими керують колишні військові, що становить 6% усіх малих підприємств у Великій Британії.

⁴³ US Department of Labor - Veterans' Employment and Training Service [Електронний ресурс] // Indiana Department of Veterans Affairs – Режим доступу до ресурсу:

<https://www.in.gov/dva/veterans-services/us-department-of-labor-veterans-employment-and-training-service>

⁴⁴ Veterans' Employment and Training Service [Електронний ресурс] // US Department of Labor – Режим доступу до ресурсу: <https://www.dol.gov/agencies/vets/about/advisorycommittee>

⁴⁵ Veterans Factsheet 2020 [Електронний ресурс] // The Office for Veterans' Affairs. – 2020. – Режим доступу до ресурсу:

https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/874821/6.6409_CO_Armed-Forces_Veterans-Factsheet_v9_web.pdf

У звіті також показано, що чотирма найпопулярнішими секторами для тих, хто залишив службу для відкриття власного бізнесу, були:

- виробництво (18%);
- оптова, роздрібна торгівля та ремонт (12%);
- професійна, науково-технічна сфера (12%);
- будівництво (10%).⁴⁶

Говорячи про досвід **Канади**, варто зауважити, що кожного року зі збройних сил Канади звільняються близько 5 000 осіб. Їхній вік в середньому складає 41 рік, вони досить молоді та їм притаманні багато рис, таких як дисциплінованість і стійкість, які є необхідними для ведення бізнесу. Відтак потреба у програмах розвитку ветеранського бізнесу є стратегічно важливою для Канади, зокрема з огляду на успішний досвід США.

Прикладом такої програми є **Канадська програма фінансування малого бізнесу (Canada Small Business Financing Program)**, що надає стартові можливості для відкриття малого бізнесу ветеранами. Участь у програмі можуть брати малі підприємства та стартапи, що працюють на комерційній основі з валовим річним доходом не більше \$10 млн. У рамках програми кредитні кошти надаються банком, а кредит реєструється в Міністерстві інновацій, науки та економічного розвитку Канади. Підприємства можуть позичити до 1 мільйона доларів на фінансування:

- землі або будівель, що використовуються в комерційних цілях
- комерційних транспортних засобів
- машин та обладнання
- прийнятних витрат на купівлю франшизи
- програмного забезпечення та комп'ютерного обладнання

Не менш вагомим інструментом підтримки ветеранів Канади є надання менторських послуг та програм перекваліфікації ветеранів, зокрема і для розвитку ветеранського бізнесу. Так, до прикладу, програма перекваліфікації військових навичок **“Легіон”** покликана сприяти розвитку та прискоренню цивільної кар'єри колишніх і теперішніх військовослужбовців запасу та регулярних збройних сил Канади. Це досягається за допомогою тристороннього підходу:

- **перевірка рівня освіти:** після оцінки знань і навичок ветерану можуть бути нараховані кредити або заблоковані кредити для подальшого навчання на програмах отримання сертифікатів, дипломів та наукових ступенів;
- **підприємницьке навчання:** щороку ветерани-підприємці можуть відвідати “Лігво левів Легіону”, де їм надається можливість ознайомитися з найсучаснішими бізнес-практиками та отримати індивідуальне наставництво для створення бізнес-плану. Після завершення серії семінарів учасники презентують свій бізнес-план перед суддівською колегією та потенційно можуть отримати інвестиції;
- **допомога в пошуку роботи:** експертна допомога також доступна для підготовки ветеранів та допомоги їм у пошуку відповідної ролі на цивільному ринку праці.

Цікавою також є ініціатива **“Coding for Veterans”** – це інтенсивна навчальна програма, розроблена для того, щоб надати канадським військовим ветеранам навички, необхідні для початку та успішної кар'єри в галузі комп'ютерного кодування, кібербезпеки або аналізу даних. Заняття проводяться особисто або онлайн, а програми доступні для всіх рівнів кваліфікації та досвіду.⁴⁷

⁴⁶ What Support is Available for Military Veterans Starting a Business? [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.companydebt.com/what-support-is-available-for-military-veterans-starting-a-business>

⁴⁷ Support for Military Veterans Starting a Business in Canada [Електронний ресурс] // Company Debt – Режим доступу до ресурсу: <https://www.companydebt.com/support-for-military-veterans-starting-a-business-in-canada>

Канадська благодійна організація Prince's Charities спільно з Futurpreneur у 2013 році створили програму "Операція Підприємець", яка пропонує колишнім військовослужбовцям допомогу, необхідну для започаткування власного бізнесу. Програма пропонує безкоштовні одноденні семінари для ознайомлення з основами підприємництва, розроблені спеціально для військовослужбовців, які звільняються з лав Збройних Сил, включаючи способи перенесення військових навичок на власний бізнес, а також тижневий інтенсивний тренувальний табір для вивчення основ бізнесу та спілкування з іншими військовослужбовцями, які мають підприємницькі здібності. Futurpreneur також надає доступ до фінансування у розмірі до 45 000 доларів США та можливість взяти участь у програмі наставництва, яка допоможе запустити бізнес. У 2020 році Міністр у справах ветеранів та заступник міністра національної оборони Лоуренс Макалей оголосив про фінансування операції "Підприємець" через Фонд добробуту ветеранів і сімей. Операція "Підприємець" отримає 390 000 доларів протягом трьох років на розширення своїх семінарів та програм онлайн-навчання для ветеранів та їхніх родин з метою вивчення можливостей самозайнятості.

Урядовий фонд добробуту ветеранів та їхніх сімей Канади надає гранти та внески затвердженим приватним, державним та академічним організаціям для підтримки досліджень, ініціатив та проектів, які заохочують або покращують добробут ветеранської спільноти. Фонд добробуту ветеранів та їхніх сімей є частиною підтримки та пільг для ветеранів, включених до бюджету 2017 року з метою покращення добробуту ветеранів та їхніх сімей. У 2018 та 2019 роках Міністерство у справах ветеранів Канади профінансувало 43 проекти, що спрямовані на покращення добробуту ветеранів та їхніх родин.⁴⁸

З 2017 року Сили Оборони **Австралії** (ADF) та Міністерство оборони Австралії прийняли низку нових політик щодо підготовки ветеранів для переходу до цивільного життя, що починається до звільнення з військової служби та системи їх підтримки. Саме, за підтримки Міністерства оборони Австралії реалізується Програма переходу Сил Оборони⁴⁹, що включає в себе загальні програми, доступні для всіх військовослужбовців, які здійснюють перехід і цільові програми для тих, хто перебуває у групі підвищеного ризику. До загальних програм входять:

Перехідний коучинг. До усіх учасників, які перебувають в процесі переходу, прикріплюється тренер з переходу Сил Оборони Австралії. Він або вона працюють з учасниками для того, щоб встановити цілі військовослужбовців після переходу на основі їхніх унікальних навичок, інтересів і прагнень та розробити плани для досягнення цих цілей.

Семінари з підготовки до пошуку роботи. Усі члени ADF та їхні партнери можуть відвідувати семінари з підготовки до пошуку роботи в будь-який час під час служби та протягом 24 місяців після звільнення.

Навчання. Фінансування в розмірі до 5320 доларів США доступне для здобуття освіти та навчання з метою працевлаштування після перехідного періоду.

Фінансові консультації. До 1000 доларів США надається на професійні фінансові консультації, щоб допомогти членам ADF та їхнім родинам спланувати свій бюджет та бути економічно захищеними.

Телефонний дзвінок та опитування після переходу. Забезпечується підтримка контакту з нещодавно переведеними членами протягом 24 місяців після переходу. Це дає можливість колишнім учасникам отримати доступ до подальшої підтримки, якщо відбулися зміни в їхніх цілях переходу або обставинах після переходу.

⁴⁸ Support for Canadian Forces Entrepreneurs and Veterans [Електронний ресурс] // Small Business BC – Режим доступу до ресурсу: <https://smallbusinessbc.ca/article/support-canadian-forces-entrepreneurs-and-veterans>

⁴⁹ The Defence Force Transition Program (DFTP) [Електронний ресурс] Режим доступу до ресурсу: <https://www.defence.gov.au/adf-members-families/transition/coaching-and-support/defence-force-transition-program>

Підтверджена відсутність. Міністерство захисту надає членам ADF до 23 днів схваленої відпустки для участі в схвалених заходах, пов'язаних з перехідним періодом, наприклад, для відвідування співбесід та інші заходи.

Також є спеціальні програми. Однією з них є Програма сприяння працевлаштуванню партнерів. Ця програма надає партнерам ветеранів, у тому числі партнерам ветеранів, які проходять перехід у зв'язку зі станом здоров'я, послуги з працевлаштування та підтримку з витратами на професійну перекваліфікацію.

Зі свого боку уряд **Хорватії** з 2015 року заохочує ветеранів створювати та розвивати бізнес в межах соціально-трудова кооперативів. Окрім того, з 2004 року в Хорватії діє **“Програма професійного навчання та працевлаштування для хорватських ветеранів і дітей загиблих, ув'язнених або зниклих безвісти”**, що створила освітнє підґрунтя для розвитку ветеранських кооперативів. Загалом від початку впровадження заходів для розвитку хорватських кооперативів їхня кількість зросла з 10, які були зареєстровані у 2004 році, до більш ніж 550 кооперативів, зареєстрованих у 2014 році. Результати численних досліджень ветеранських кооперативів показали, що більшість з них займаються традиційним рослинництвом та виробництвом харчових продуктів. Ветерани Хорватії вважають, що кооперативи мають кращу конкурентоспроможність та менший бізнес-ризик, ніж індивідуальні підприємства. Як основне джерело фінансування вони використовують приватний капітал та комерційні кредити. Ветеранські кооперативи в Хорватії є загалом соціальними підприємствами, що мають переважно соціально орієнтовані цілі, що досягаються за допомогою прибуткової стратегії. Кооперативи ветеранів-підприємців складають значну частку в економіці Хорватії. Так, більше третини від загальної кількості всіх зареєстрованих кооперативів у Республіці Хорватія – об'єднання саме хорватських ветеранів.⁵⁰

Найбільшу нішу підтримки ветеранів-підприємців Хорватії займає державна політика грантового фінансування підприємства. Державні кошти виділяються на:

- започаткування самостійної підприємницької діяльності
- створення ветеранських кооперативів
- розширення підприємницької діяльності
- збереження ветеранського бізнесу

Існує низка програм фінансування, що розраховані як на хорватів, хорватських ветеранів, так і на іноземних підприємців, зокрема такі як:

1. ESIF Мікроінвестиційна позика (ESIF Mikro investicijski zajam), ESIF означає Європейські структурні й інвестиційні фонди, тобто фінансується з боку Європейського фонду регіонального розвитку. Цілі цієї позики: розвиток ремесел і товариств з обмеженою відповідальністю, модернізація та розширення існуючих підприємств, збереження наявних та збільшення кількості нових робочих місць. Найменша сума заохочення становить 1 000 євро, а найвища – 25 000 євро.⁵¹

2. Підтримка сталого розвитку самозайнятості людей з інвалідністю. Фінансова підтримка доступна для людей з обмеженими можливостями, які зареєстровані в Реєстрі осіб з обмеженими можливостями (Očevidnik osoba s invalid).

⁵⁰ WAR VETERAN ENTREPRENEURSHIP: VETERANS' COOPERATIVES IN CROATIA [Електронний ресурс] // Proceedings of the 6th International Conference “An Enterprise Odyssey: Corporate governance and public policy – path to sustainable future”. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: https://bib.irb.hr/datoteka/612450.Peorda_Gregov_Vrhovski_2012_Weterans_entrepreneurship.pdf

⁵¹ Government grants and loans for entrepreneurs in Croatia: Guide for 2023 [Електронний ресурс] // Expat in Croatia. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.expatincroatia.com/government-grants-loans-entrepreneurs>

Пенсійне забезпечення регулюється різними програмами підтримки та включає в себе:

- діючих підприємств малого, середнього та великого бізнесу, на яких працюють люди з інвалідністю
- осіб з інвалідністю, які не мають зареєстрованого бізнесу, але хочуть його відкрити
- окремих осіб з інвалідністю, які не мають зареєстрованого бізнесу, але бажають працевлаштуватись в інтеграційних майстернях та захисних майстернях на підприємствах малого, середнього та великого бізнесу.

Фінансування включає: субсидовану зарплату (розмір субсидії залежить від професійного діагнозу працівника та становить від 10% до 70% мінімальної зарплати); співфінансування витрат на навчання; співфінансування витрат на адаптацію до робочого місця; компенсацію обов'язкового медичного страхування тощо.⁵²

3. Самозайнятість безробітних хорватських ветеранів 2022 (Samozapošljavanje nezaposlenih hrvatskih branitelja 2022). Ця фінансова підтримка призначена для:

- діючих підприємств малого, середнього та великого бізнесу, на яких працюють люди з інвалідністю
- осіб з інвалідністю, які не мають зареєстрованого бізнесу, але хочуть його відкрити
- окремих осіб з інвалідністю, які не мають зареєстрованого бізнесу, але бажають працевлаштуватись в інтеграційних майстернях та захисних майстернях на підприємствах малого, середнього та великого бізнесу.

Метою цього державного заходу є відкриття нових робочих місць для цієї цільової аудиторії шляхом надання субсидії на самозайнятість. Сума субсидії становить до 80 000 кун.⁵³

⁵² Так само

⁵³ Government grants and loans for entrepreneurs in Croatia: Guide for 2023 [Електронний ресурс] // Expat in Croatia. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.expatincroatia.com/government-grants-loans-entrepreneurs>

ВИСНОВКИ

За результатами аналізу політик та практик сприяння розвитку ветеранського бізнесу в різних країнах було окреслено державні та громадські політики та ініціативи підтримки ветеранів та сприяння їхній ресоціалізації. Узагальнюючи окреслений вище міжнародний досвід підтримки ветеранської спільноти, можемо виокремити декілька основних напрямків такої підтримки:

1) інформаційно-дослідницька діяльність – один з основних та найбільш масштабних напрямів, що окрім інформаційних кампаній, масштабних польових досліджень, включає також створення мережі центрів для ветеранів та залучення громадського сектору задля забезпечення потреб ветеранів в сфері працевлаштування, підприємництва та психосоціальних послуг.

2) фінансово-кредитна та податкова підтримка – чинник, що сприяє становленню ветеранів як самодостатніх та незалежних членів соціуму, зокрема шляхом розвитку ветеранського бізнесу, сприяє технічному забезпеченню підприємств ветеранів, а також залучення ветеранського бізнесу як підрядників та субпідрядників при виконанні державних замовлень.

3) медико-реабілітаційна діяльність – широкий напрям тривалої підтримки, що водночас передбачає чи не найбільше видатків з державного бюджету задля забезпечення безоплатного медичного обслуговування та різного роду фінансових компенсацій, зумовлених станом здоров'я.

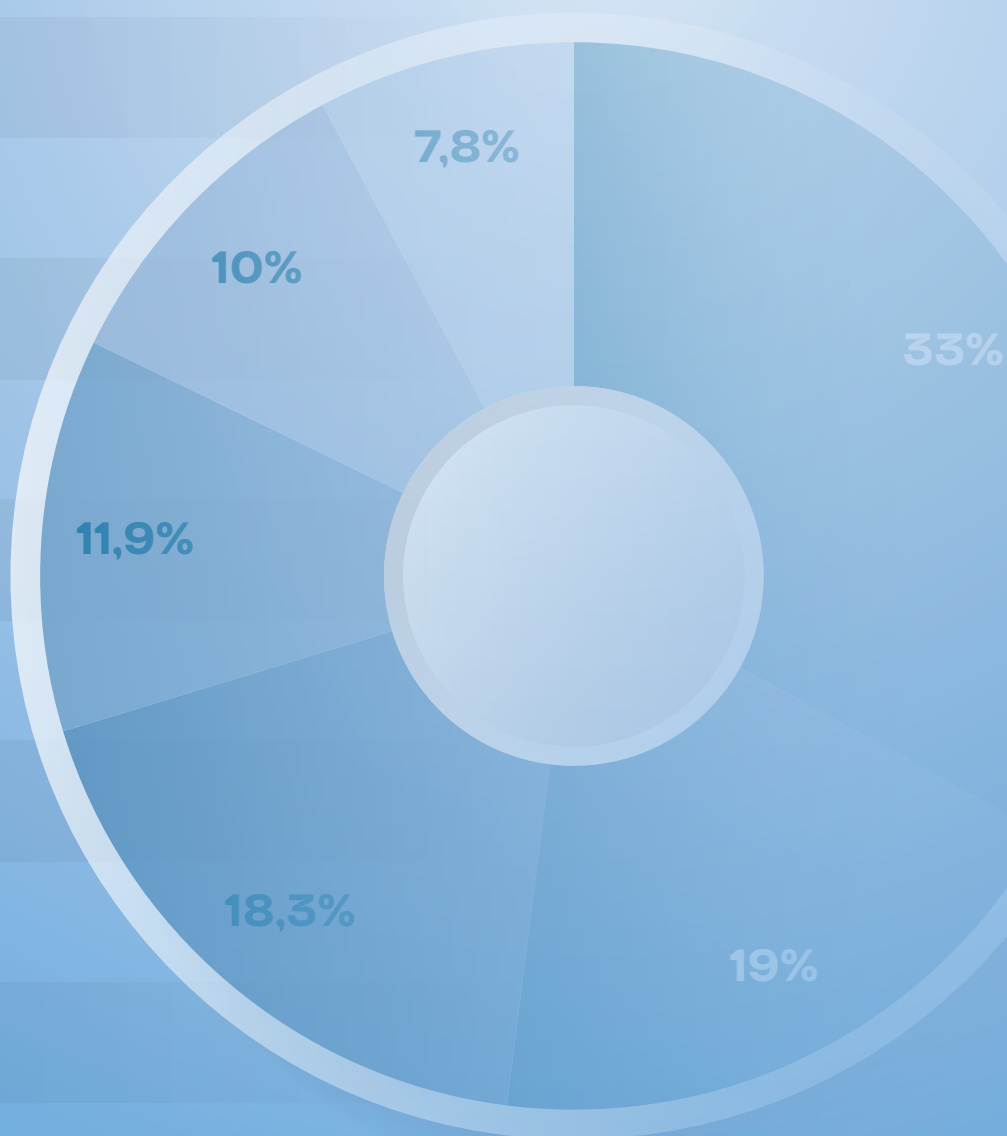
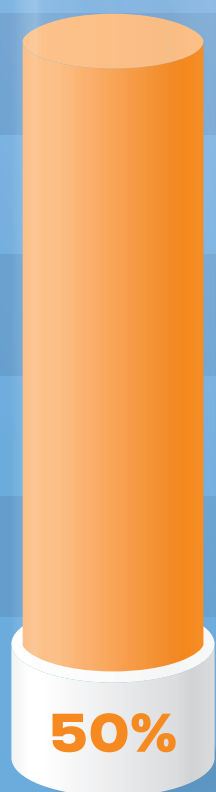
4) соціально-адаптаційна діяльність – нею пронизано усі напрямки державної політики підтримки ветеранів у досліджуваних країнах, адже починаючи з медичного обслуговування і до програм з перекваліфікації – усі заходи організовуються з урахуванням особливого досвіду ветеранів та націлені на створення комфортних умов для розвитку ветеранів у цивільному житті.

Особливу увагу міжнародні партнери, зокрема Сполучене Королівство, США та Канада, приділяють соціальному супроводу ветеранів, який забезпечується частково силами громадянського суспільства, а частково силами влади на локальному рівні. Супровід ветеранів здійснюється як під час оформлення соціальних пільг, так і в процесі пошуку роботи та створенні власного бізнесу.

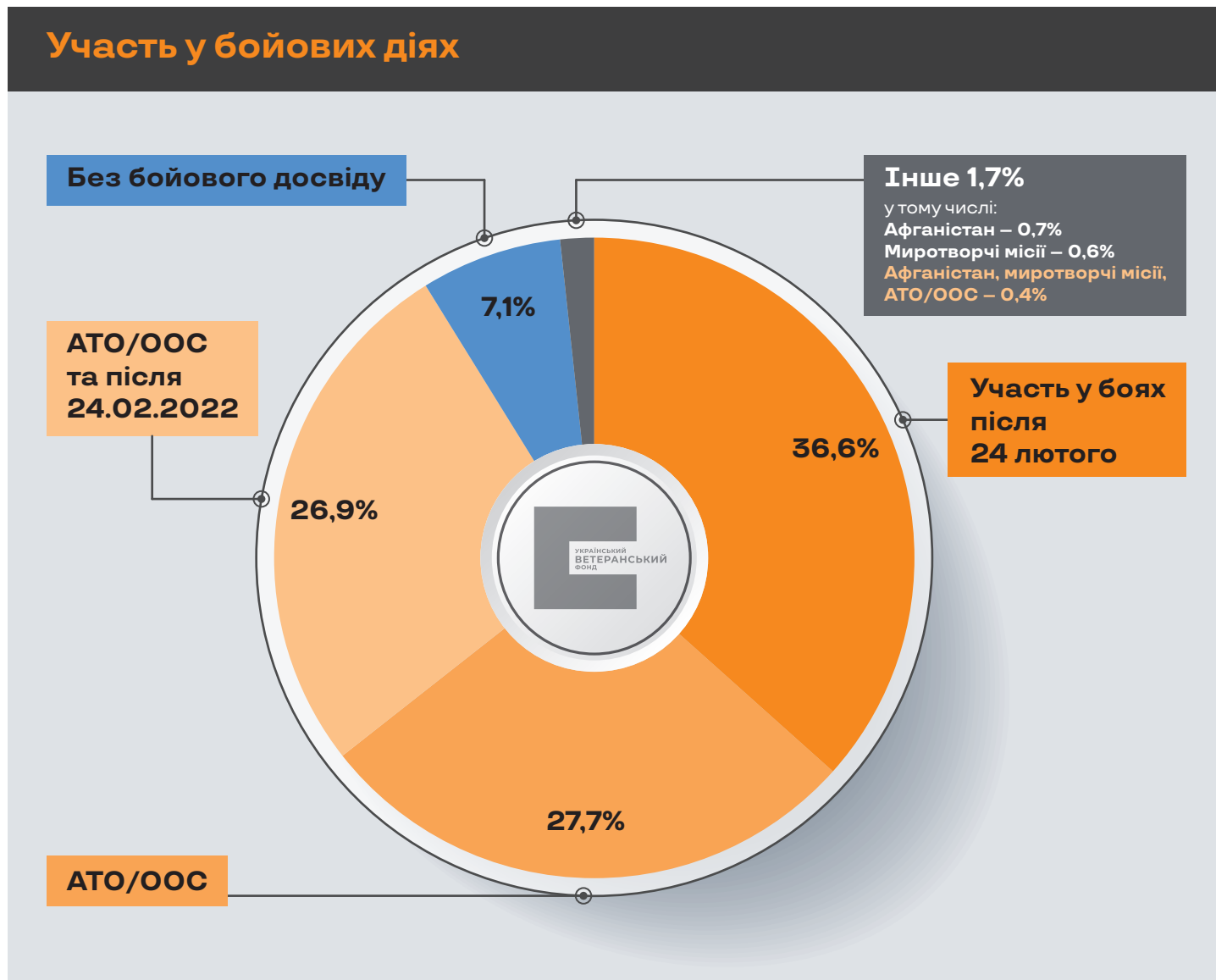
Досвід впровадження політик та практик сприяння реінтеграції ветеранської спільноти в США, Сполученому Королівстві, Канаді, Хорватії та Австралії залишається мало дослідженим, адже не менш значущими на шляху до успіху залишаються ризики та виклики, з якими стикаються як ветерани, так і органи виконавчої влади, впроваджуючи необхідні зміни. Для України досвід вищезгаданих країн є показовим для орієнтації при розробці власної стратегії сприяння ресоціалізації ветеранів, адже включає в себе роботу з ветеранами різних поколінь, застосування різноманітних підходів та охоплення масштабних напрямів як фінансової, так і інформаційної підтримки ветеранів.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

УКРАЇНСЬКИЙ
ВЕТЕРАНСЬКИЙ
ФОНД

Повномасштабне вторгнення росії в Україну масштабувало досвіди участі в бойових діях, а відтак розширило спектр потреб ветеранів та відповідно – перешкод на шляху до їхнього забезпечення. В ході проведення опитування було враховано думки військових та ветеранів, що отримали бойовий досвід під час повномасштабного вторгнення. Варто зауважити, серед опитаних респондентів 36,6 % вперше брали участь у бойових діях лише після 24 лютого 2022 року; 27,7% вже мають досвід участі в бойових діях в АТО/ООС з 2014 по 2021 роки та 26,9% мають бойовий досвід в АТО/ООС та після 24 лютого 2022 року. Менше 1% відповідей, які вказують на досвід участі в бойових діях в: Афганістані – 0,7%, Миротворчі місії – 0,6%. 7,1% – респондентів не мають бойового досвіду.

Результати опитування виявили актуальні проблемні питання, певний рівень невдоволення та нагальні потреби ветеранів російсько-української війни в сфері соціальних послуг. Враховуючи отримані в ході опитування дані, аналітична група виокремила блоки кризових питань для більш глибокого дослідження у форматі групового фокусованого інтерв'ю, а саме: медичне обслуговування, оформлення та використання пільг та працевлаштування. Провівши фокус-групи з ветеранами та ветеранками російсько-української війни, було виявлено фактори, які спричиняють проблеми та перешкоди для ветеранів та ветеранок під час отримання ними соціальних послуг, а також було з'ясовано, як ветерани сприймають повагу з боку суспільства та держави через якість отриманих послуг.

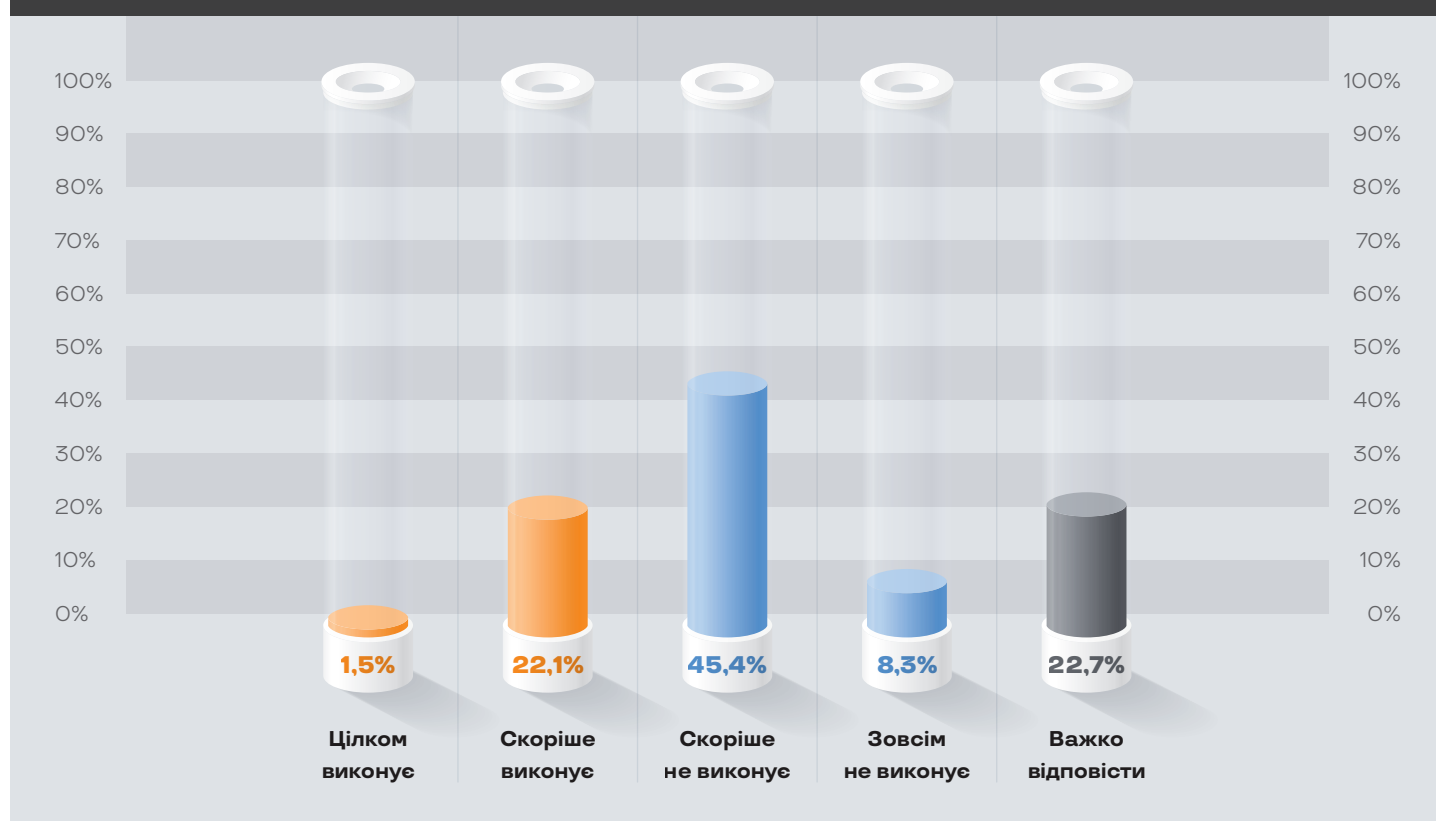
ЯК ВЕТЕРАНИ РОЗУМІЮТЬ ПОВАГУ ДО СЕБЕ?

Результати опитування

Питання даного блоку були обов'язковими для всіх респондентів та передбачали визначення думки як діючих військовослужбовців так і ветеранів щодо рівня поваги до ветеранів в українському суспільстві.

Так на питання про виконання державою своїх зобов'язань перед ветеранами 45,4% опитаних вказали, що "скоріше не виконує". Натомість 22,1% респондентів вважають навпаки – "скоріше виконує". Думка про те, що держава "зовсім не виконує" своїх зобов'язань перед ветеранами спостерігається у 8,3% респондентів, а про те, що "цілком виконує" – у 1,5% респондентів. Водночас 22,7% було важко відповісти на дане питання.

Чи виконує держава свої зобов'язання перед ветеранами

Беручи до уваги результати опитування Соціологічної групи "Рейтинг"⁵⁴, можна помітити загальну тенденцію збільшення кількості негативних оцінок виконання державою своїх зобов'язань перед ветеранами. Вже в січневому опитуванні населення України було помічено зменшення кількості тих, хто вважає, що держава виконує свої зобов'язання перед ветеранами російсько-української війни: у серпні 2022 року таких було 69%, у січні 2023 – 53%. Тих, хто вважає інакше – 26%. Опитування військовослужбовців та ветеранів від Українського ветеранського фонду підтвердило наявність зростання невдоволення діяльністю держави в цьому напрямку.

⁵⁴ Двадцять загальнонаціональне опитування. Образ ветеранів в українському суспільстві (14-16 січня 2023)

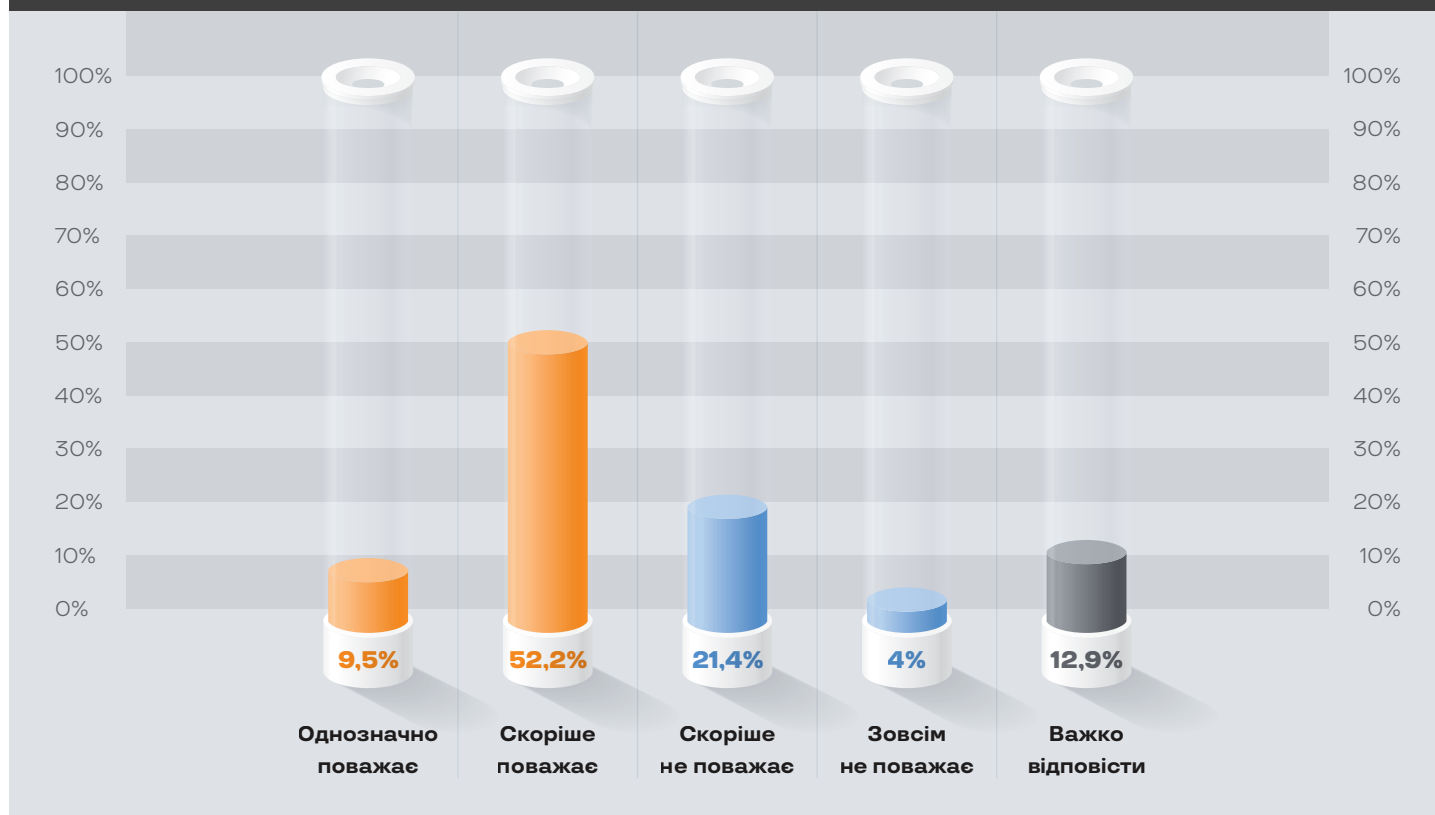
[Електронний ресурс] // Соціологічна група "Рейтинг". – 2023. – Режим доступу до ресурсу:

https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyate_zagalnonac_onalne_opituvanny_ukra_na_p_d_chas_v_yuni_obraz_veteran_v_v_ukra_nskomu_susp_lst.html

Абсолютна більшість опитаних військових та ветеранів вважають, що на сьогодні українське суспільство поважає ветеранів (52,2% – скоріш поважає + 9,5% – однозначно поважає). На думку 21,4% респондентів – суспільство скоріш не поважає ветеранів, а 4% переконані, що зовсім не поважає. Натомість 12,9% опитаних не змогли дати точної відповіді на дане питання.

Варто зауважити, що в січневому опитуванні населення України від Групи "Рейтинг"⁵⁵ також абсолютна більшість (91%) вважала, що суспільство сьогодні поважає ветеранів, але частка тих, хто має протилежну думку була суттєво меншою (6%). Відтак постало необхідним подальше дослідження причин того, чому частина військових та ветеранів вважають, що в українському суспільстві існує неповага до ветеранів, адже відповіді близько чверті опитаних Українським ветеранським фондом військовослужбовців вказують саме на це.

Чи поважає суспільство ветеранів, на думку самих ветеранів

Результати фокус-груп

Говорячи про повагу безпосередньо до ветерана, один з учасників групи зауважив, що повага до людини є наслідком в першу чергу її вчинків, дій в суспільстві і не залежить від статусу чи звання, з чим погодилася і решта учасників групи. Однією з тез, що також зрезонувала для усіх учасників фокус-групи ветеранів є те, що повага – це досить непостійна категорія. **“Ми пам’ятаємо багато прикладів в маршрутках, коли (водії) не давали можливості їздити людям з посвідченням учасника бойових дій. Ось це – приклад неповаги”** – зауважив один з ветеранів та додав: **“Коли почалося повномасштабне вторгнення, люди згадали, що в нас є ця армія, в їхнє життя зайшла війна, бо раніше вони жили без війни. Це все стало пріоритетно і у нас**

⁵⁵ Двадцять загальнонаціональне опитування. Образ ветеранів в українському суспільстві (14-16 січня 2023) [Електронний ресурс] // Соціологічна група "Рейтинг". – 2023. – Режим доступу до ресурсу: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyate_zagalnonac_onalne_opituvanny_ukra_na_p_d_chas_v_yuni_obraz_veteran_v_v_ukra_nskomu_susp_lst.html

з'явився прояв великої поваги. Дуже схоже, як було з лікарями в період ковіду. Так само – з ветеранами. Якщо в житті є війна в тій чи іншій формі, вони (люди) дотичні до війни, чи вони постраждали, чи вони якось беруть в цьому участь, опосередковано чи напряду, вони розуміють роль та місце військового і від цього вже формується повага”. Відповідаючи на питання про те, чи українська держава сьогодні виконує свої зобов'язання перед ветеранами, більшість ветеранів погодилися з тим, що формально держава створила пільги для ветеранів, але питанням залишається їхня доступність. **“Є право, є можливість. Чи вони (ветерани) скористалися цим, чи ні – це їхня відповідальність, пряма. Але як на мене, так, дійсно, якщо він військовослужбовець, більшістю пільг він може скористатись, якщо він цього хоче і він цього прагне. Якщо він не хоче, не прагне, – держава йому нічого давати не буде”** – так охарактеризував стан справ один з ветеранів-учасників фокус-групи.

Оцінюючи ставлення до ветеранів з боку держави та з боку суспільства, думки ветеранів розділилися: для одних ветеранів, хоч і формальні чи важко доступні пільги від держави, є проявом поваги до ветеранів; для інших – набагато важливішими за формальні умови є їх практичне використання. Зокрема більшість ветеранів погодилися з тим, що наявність пільг – є проявом поваги з боку держави, а численні бюрократичні процедури на шляху до отримання цих пільг ветеранами – є безпосереднім проявом неповаги. Водночас один з ветеранів зауважив, що держава і є відображенням суспільства, відтак порівняння їхнього ставлення до ветеранів є некоректним.

Жінки-ветеранки

У свою чергу, учасниці фокус-групи жінок-ветеранок говорячи про повагу до ветеранів, акцентували на необхідності додержання законодавства щодо соціального захисту ветеранів та розповідали про прояви неповаги, з якими стикаються у суспільстві. Зокрема, одна з учасниць фокус-групи зауважила, що особливо важливим є дотримання законодавства на локальному рівні: **“Закони дуже гарно написані, але деколи вони не виконуються на території деяких областей, (...) дуже багато таких історій, пов'язаних із землею (пільгами на землю для ветеранів). Наприклад, її не можуть дати, бо її там (в населеному пункті) просто немає, або кажуть: “вас (ветеранів) тут дуже багато, а землі стільки немає”**. Проявом неповаги з боку держави, зокрема, ветеранки вважають те, що в Україні бракує реабілітаційних центрів, які могли б допомогти ветеранам у відновленні функціональності кінцівки. **“Це дуже боляче, тому що вже стільки років йде війна, скільки людей з проблемами кінцівок, а ми не можемо фактично нікого адекватно реабілітувати. І в нас на папері це все є, але коли я бачу реальні реабілітаційні заходи, коли тих самих азовців з сім'ями відправляють ліпити з глини після повернення з полону, то я не впевнена, що їм треба ліпити з глини. Їм треба все таки більше,”** – додала одна з ветеранок.

Говорячи про прояви неповаги з боку суспільства, ветеранки також розповідали, що часто в їхню адресу звучить фраза: “Ми вас туди не посилали”. Такі обезцінюючі позиції існують в нашому суспільстві, за словами ветеранок, з 2014 року, але й після повномасштабного вторгнення росії у лютому 2022 року, не зникли. Загалом ветеранки зазначають, що рівень неповаги зростає відповідно до зниження рівня небезпеки. До прикладу, за словами однієї з учасниць фокус-групи, **“зараз дійсно повага від суспільства набагато більша, ніж була у п'ятнадцятому, сімнадцятому, дев'ятнадцятому році. Але зараз ми теж маємо явно невеликий спад, особливо на тих територіях, де активних бойових дій немає, і там люди вже повертаються до звичайного життя”**. Натомість, як приклад прояву безпосередньої поваги до ветеранської спільноти з боку українського суспільства, ветеранки називали створені пільгові можливості у приватних закладах охорони здоров'я, за ініціативи самих власників закладів. Узагальнюючи, одна з жінок-ветеранок зауважила: **“Ми можемо вижити в будь-яких умовах і в підвалах чи в бліндажах, бо ми це робили. І, на жаль, ми вміємо виживати. Але нас треба повернути до життя і соціуму, і ми маємо навчитися просто жити”**.

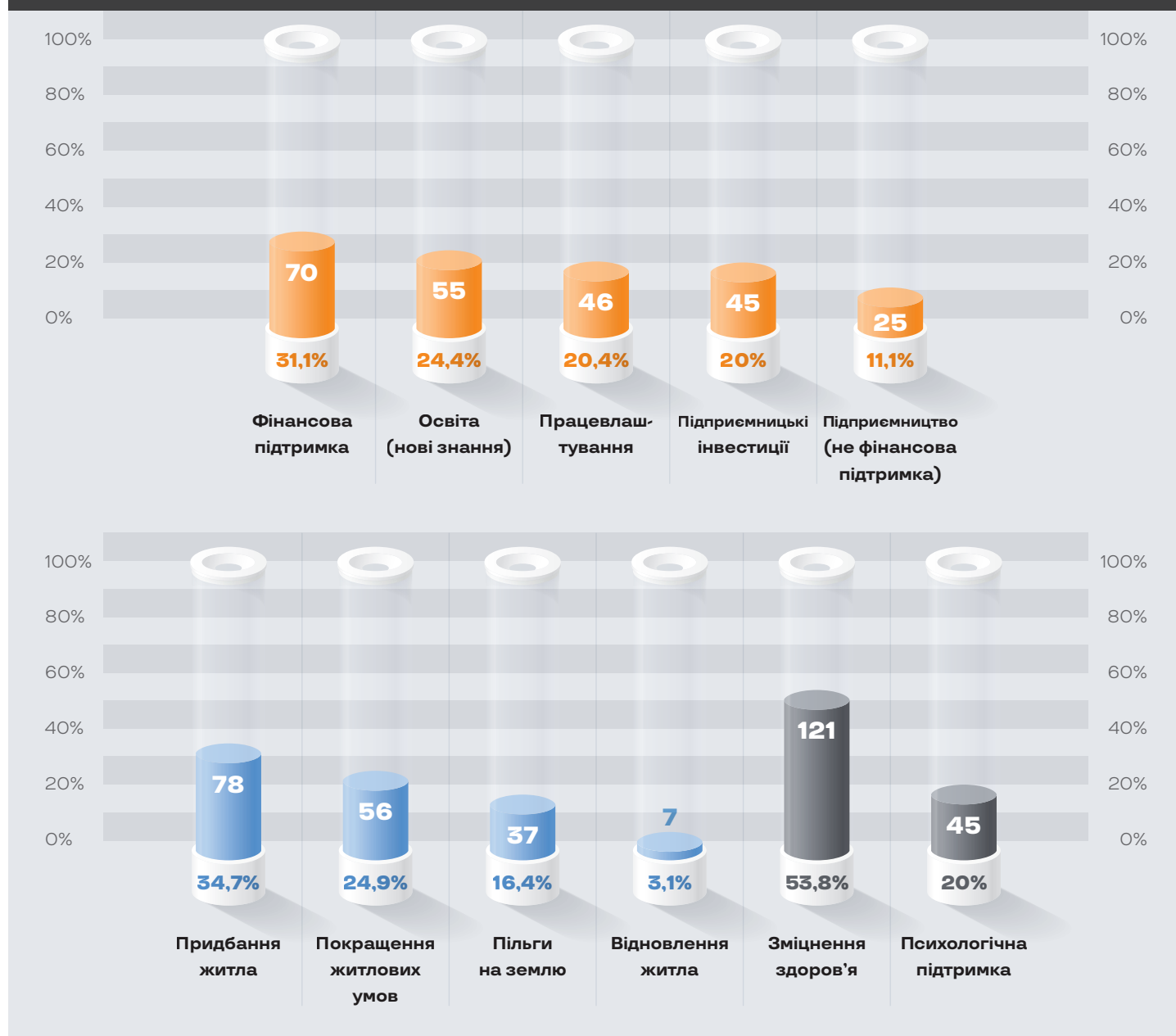
СТАВЛЕННЯ ВЕТЕРАНІВ ДО ПІЛЬГ У СИСТЕМІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ТА ЇХНЬОГО МЕДИЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ

Результати опитування

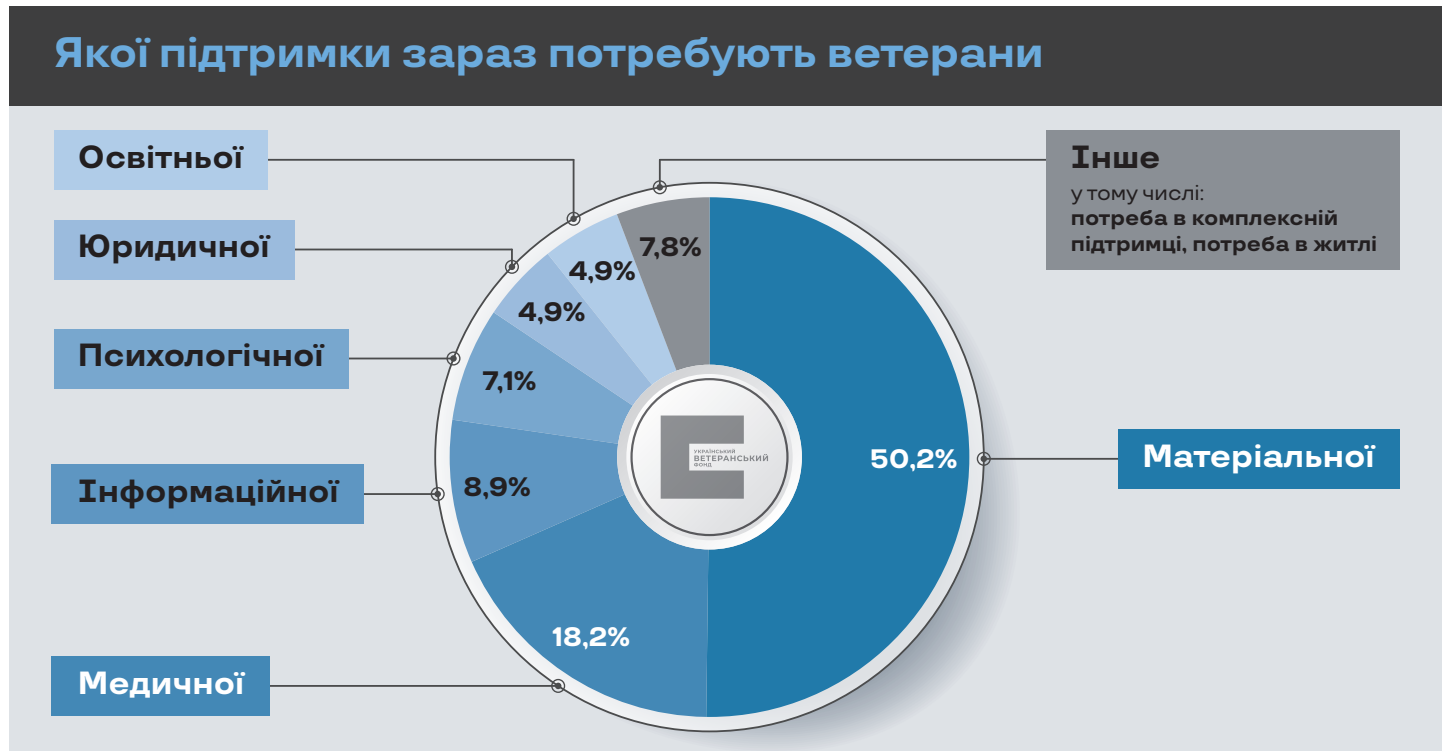
Більше половини респондентів зазначають, що вже зараз та в майбутньому потребуватимуть допомоги у зміцненні здоров'я – 53,8%; допомоги у придбанні житла – 34,7%; фінансової підтримки – 31,1%, у покращенні житлових умов – 24,9%, в освіті – 24,4%, працевлаштуванні – 20,4%, отриманні психологічної підтримки – 20%, підприємницьких інвестиціях – 20%, отриманні пільг на землю – 16,4%, підприємництві (не фінансова підтримка) – 11,1%, відновленні житла – 3,1%.

Якої допомоги Ви потребуєте зараз чи або можете потребувати у майбутньому?

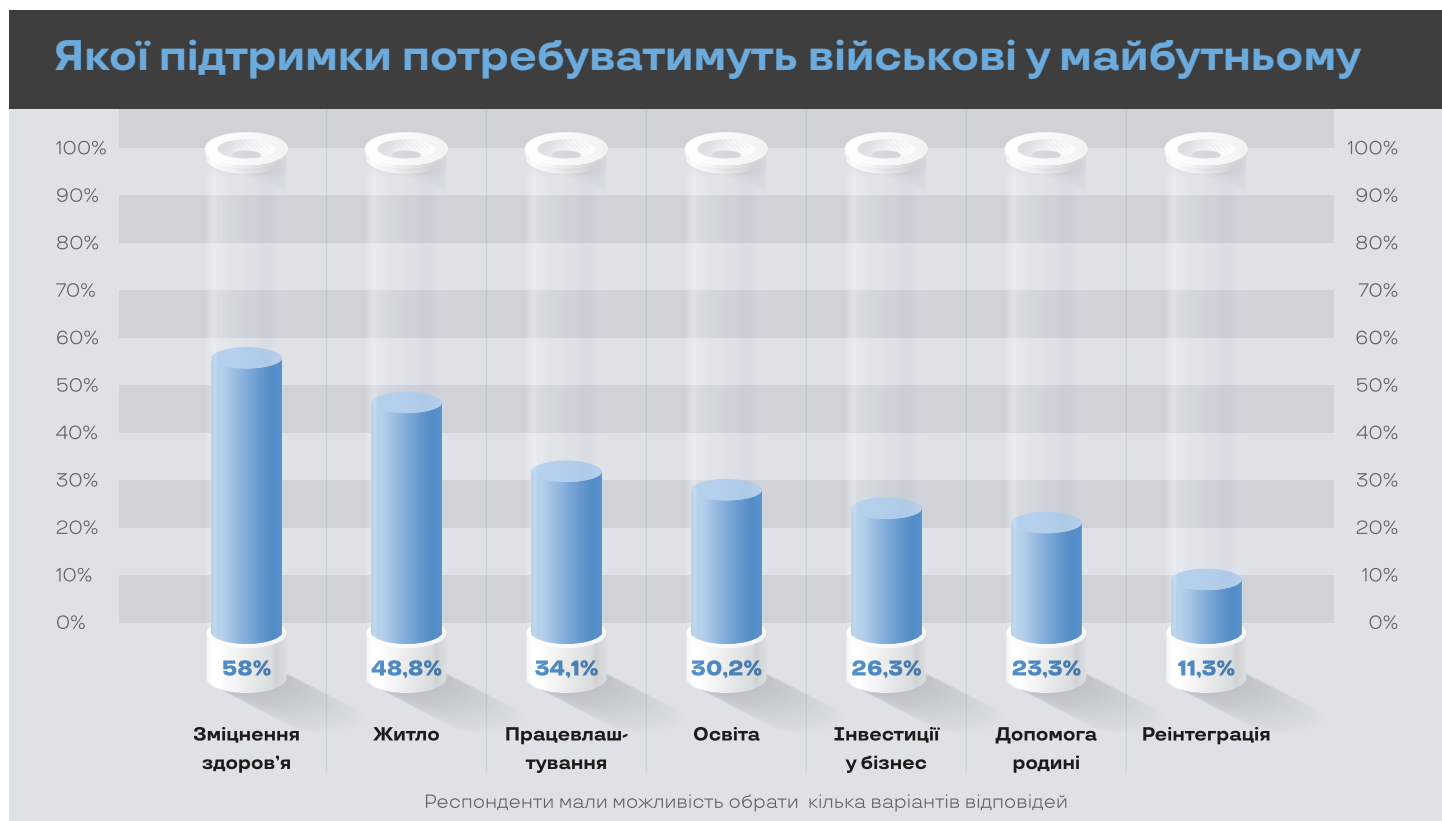
Респонденти мали можливість обрати кілька варіантів

На запитання, “Якої підтримки Ви потребуєте зараз найбільше”, більше половини респондентів з числа ветеранів/ок, що на сьогодні не несуть службу в Силах оборони України зазначили, що потребують матеріальної підтримки – 50,2%. Актуальними потребами є медична підтримка і складає – 18,2%; інформаційна – 8,9%; психологічна – 7,1%, юридична та освітня складають по 4,9% та інші види підтримки.

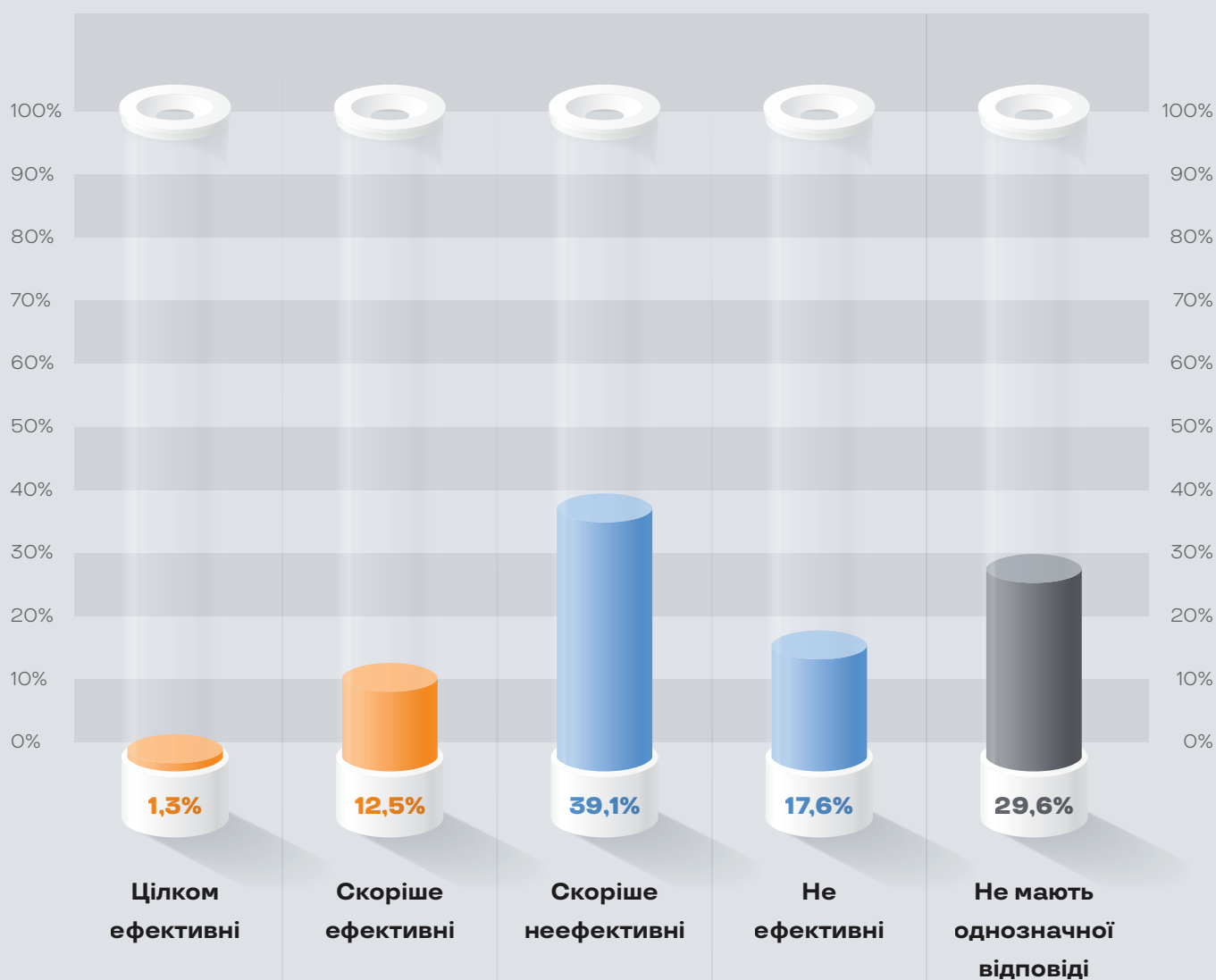

Та в майбутньому, згідно з відповідями респондентів з числа діючих військовослужбовців, вони потребуватимуть допомоги за такими напрямками як: зміцнення здоров'я (58%), житло (48,8%), працевлаштування (34,1%), освіта (нові знання) (30,2%), інвестиції у їхній бізнес (26,3%), допомога родині (23,3%) та реінтеграція (11,3%).

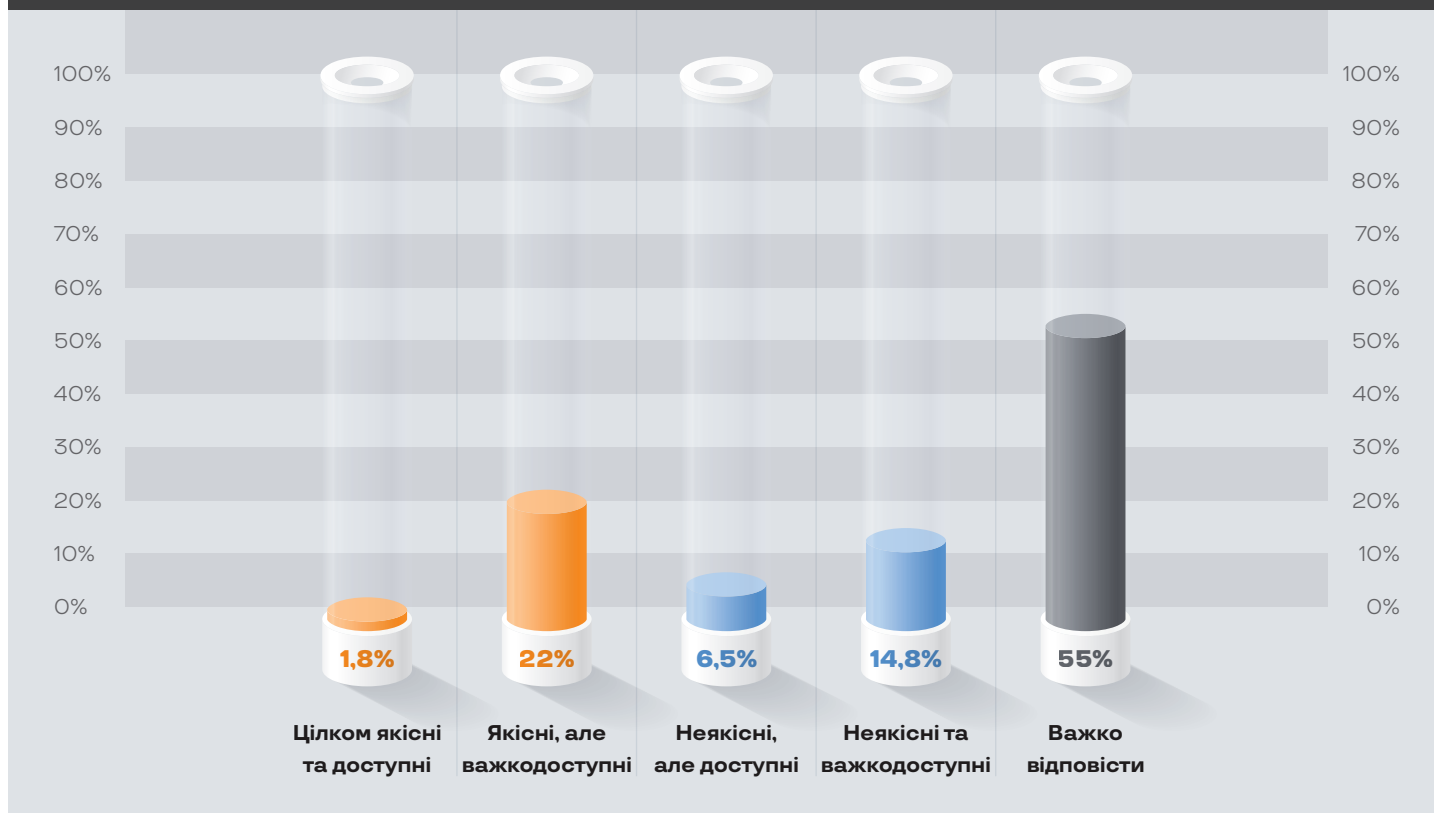
Відповідаючи на питання, “Наскільки ефективні державні програми по створенню інклюзивного простору та інфраструктури для осіб з інвалідністю?”, думки респондентів (військовослужбовців та ветеранів) розділилися. Як цілком ефективні вважають 1,3%, а скоріше ефективними вищезгадані програми оцінюють 12,5% опитаних. Натомість, для більшості опитаних державні програми по створенню інклюзивного простору та інфраструктури для осіб з інвалідністю є зовсім не ефективними та скоріш неефективними – 17,6% та 39,1% відповідно. Водночас третина респондентів не змогли дати чіткої відповіді на дане питання.

Ефективність державних програм зі створення інклюзивного простору та інфраструктури для осіб із інвалідністю

Результати опитування щодо якості та доступності державних програм з реабілітації та протезування для осіб з інвалідністю є менш показовими, адже абсолютна більшість (55%) обрали варіант відповіді “важко відповісти”. Якісними, але важко доступними такі програми вважають 22% респондентів, не якісними, але доступними – 6,5%. Водночас на думку 14,8% респондентів, державні програми з реабілітації та протезування для осіб з інвалідністю є неякісними та важко доступними. І лише 1,8% опитаних оцінюють їх як цілком якісні та доступні.

Рівень доступності державних програм з реабілітації та протезування осіб з інвалідністю

Результати фокус-груп

Інтерв'ю з ветеранами в групах показало, що вони відокремлюють військову медицину від цивільної, зокрема за критеріями якості, компетентністю фахівців та безпосереднім ставленням до військових. На думку ветеранів, у зв'язку з війною та додатковим фінансуванням закладів охорони здоров'я для військових та ветеранів, якість надання послуг в них, зокрема в шпиталях, вища, ніж у цивільних медичних закладах. Аргументують таку свою думку ветерани тим, що лікарі у військових шпиталях на сьогодні мають багато практики і тому якість надання медичної допомоги краща. “Хірург у Дніпрі – хороший хірург, бо вміє робити 50 операцій в день, і він тільки те й робить, що операції, в нього є навик. Якщо ми говоримо про завантаженість, то в нас зараз вона майже критична,” – так прокоментував ситуацію один із ветеранів. На думку ветеранів, погіршення ситуації варто очікувати після завершення війни: “більшість людей після демобілізації будуть мати проблеми зі здоров'ям і будуть звертатися до закладів охорони здоров'я, які не спроможні надати їм достатній рівень медичної допомоги”. Відповідаючи на питання “Яких пільг в системі охорони здоров'я бракує на сьогодні?”, ветерани назвали такі послуги:

- санаторно-курортне лікування;
- протезування в Україні;
- лікування складних травм/хвороб за кордоном;
- лікування ПТСР та акубаротравми (контузії).

Ветерани між іншим вбачають велику проблему в тому, що “командири на сьогодні не зважають взагалі на неврологічні та психіатричні захворювання” і немає єдиної позиції стосовно того, що з цим робити. Говорячи про психологічну та психіатричну допомогу для військових, ветерани зокрема наголошують на нестачі належно кваліфікованих кадрів. **“Як на мене, то ПТСР і взагалі психологічну складову треба пропрацювати парюю. (...) Тому що дуже часто, коли людина пройшла війну, вона повертається і її друга половинка не розуміє ні що робити, ні що вона пережила там. І багато сімей розвалюються. Це величезна проблема”** – зауважив один із учасників фокус-групи.

Щодо інклюзивного простору, більшість ветеранів вважають, що його немає, хоча погоджуються, що з 2014 року відбуваються певні позитивні зрушення в цьому напрямку – окремі райони Києва є безбар'єрними, але в селах таких умов немає. Водночас чимало і старих, і нових будівель не пристосовані для проживання людей на візках, що нівелює доступність пересування по місту.

Інтерв'ю в фокус-групах показало, що ветерани, які не зіштовхувались із втратою кінцівок, не обізнані щодо державних програм з реабілітації та протезування. Водночас у середовищі ветеранів обговорюються наслідки подібних травм, зокрема мова йде про бюрократію та важкодоступність протезування в Україні, а також про необхідність щорічного проходження ВЛК для підтвердження інвалідності, що обурює ветеранів та сприймається як абсурд та неповага.

Жінки-ветеранки

Обговорюючи пільги в системі охорони здоров'я та медичне забезпечення, ветеранки висловили різні думки, узагальнюючи, що є і позитивний, і негативний досвід обслуговування ветеранів у системі закладів охорони здоров'я. Це залежить в цілому не від того, чи це державна медична допомога, а від конкретного закладу. Як негативний досвід ветеранки описували перебування у Київському центральному військовому госпіталі, де жінки стикалися із відсутністю інклюзивного простору та дискомфортом для людей з обмеженими фізичними можливостями пересування. Відповідаючи на питання, “Яких пільг в системі охорони здоров'я бракує, на ваш погляд?”, більшість ветеранок розповіли про відсутність необхідних умов для лікування жінок-військовослужбовиць у госпіталях та пологових будинках. **“На восьмому році війни в пологовому у місті Києві я мала таке враження, ніби я перша військовослужбовиця-добровлиця, яка в них народжувала. І це такий нонсенс. (...) Я кажу: “а що тут такого, ому в якомусь там урологічному відділенні є окрема палата для військовослужбовців, а в жіночому нема?”** – поділилася власним досвідом одна з учасниць фокус-групи. Необхідними, на думку ветеранок, є також пільги на ЕКО (штучне запліднення), так як **“велика кількість жінок підірвала свою репродуктивну функцію або пропустили свій репродуктивний вік, а вони все таки теж би хотіли колись народити, коли вони повернуться зі служби”**. Серед інших, не менш важливих пільг, ветеранки називали також протезування та фахову та безоплатну психотерапію для ветеранів.

На думку ветеранок, на сьогодні в Україні бракує пільг та можливостей для протезування ветеранів, великий відсоток яких – молодь. **“Є на папері пільги по протезуванню, але немає пільг, щоб ставили імпланти (стоматологія). Невже наша держава не може оплатити частину цих коштів, щоб ветерани гарно виглядали?”, “І протезування жінкам. Є у нас поранення грудей у жінок, але протези грудей не ставлять,”** – зауважили ветеранки. Загалом, як зазначають ветеранки, напрям протезування в Україні потребує особливої уваги і навіть якщо Україна не може забезпечити ветеранів необхідним лікуванням та реабілітаційними заходами, держава має встановити чіткі та доступні умови лікування, протезування та реабілітації ветеранів за кордоном, з відкритою базою закладів та програм протезування та відповідним реєстром кандидатів.

Оцінюючи забезпечення інклюзивного простору та інфраструктури для осіб з інвалідністю, учасниці фокус-групи зауважили, що на сьогодні в Україні неправильно розставлені пріоритети: дороги створюють в першу чергу безпечними для людей на велосипедах, а не для людей з інвалідністю на візках. **“Я можу сказати, що з кожним роком все таки пристосувать і можливостей стає більше, але в нас загалом, місто (Київ) побудовано дуже не інклюзивно. Навіть там, де ставляться пандуси, вони ставляться під таким кутом, що це більше фікція”** – додала одна з ветеранок.

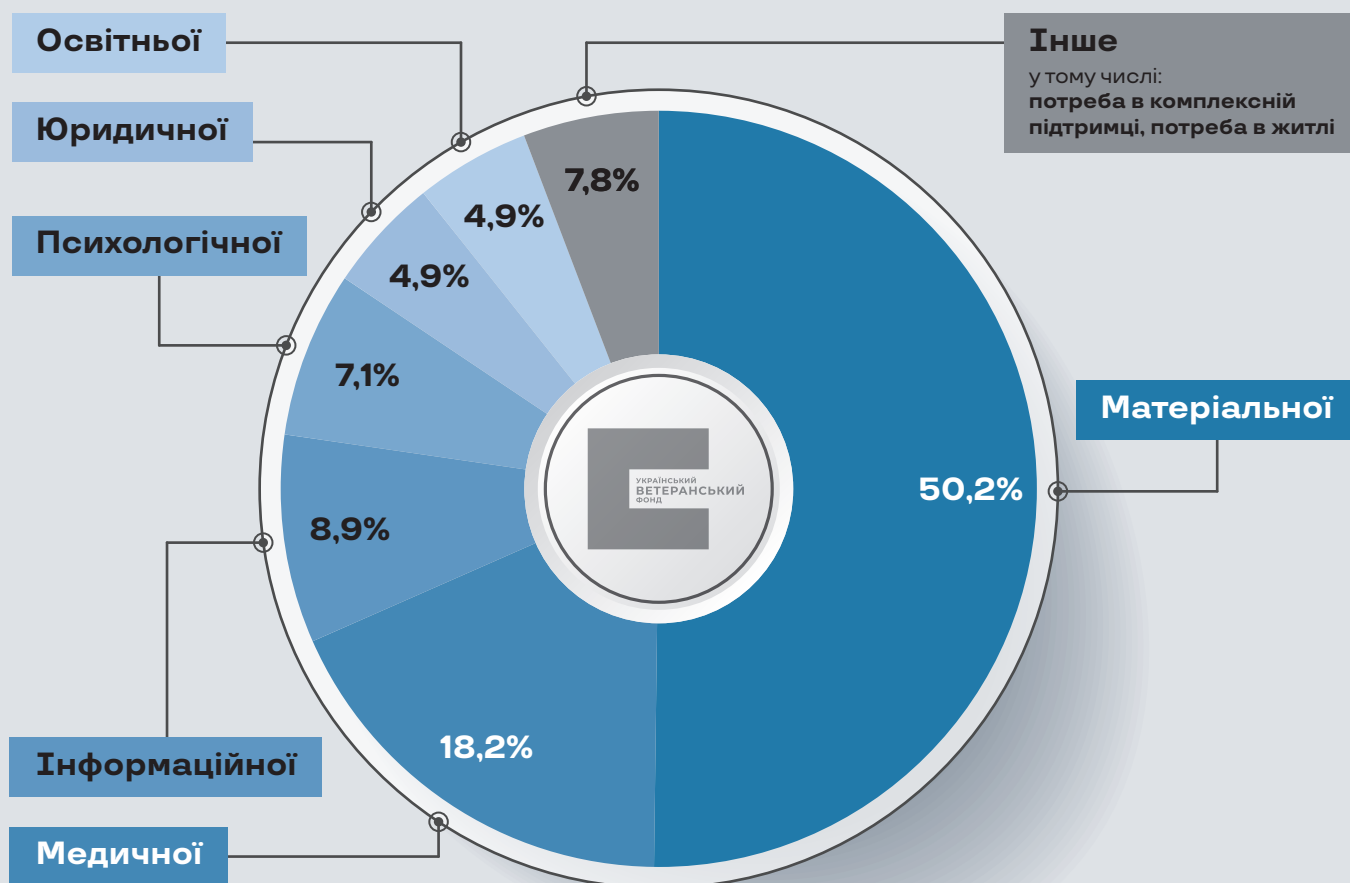
Щодо психологічної допомоги та реабілітації ветеранів в Україні ветеранки зазначають, що **“є дуже хороші програми і фахівці в Україні, але краще, наприклад, коли це заклад, де людина може і харчуватися, і відпочивати під час проходження курсу реабілітації, на кшталт санаторного типу. У нас (в Україні) мало закладів санаторного типу і вони дуже всі “совдеповські”**. Водночас, зі слів ветеранок, коли вони проходили лікування, то першим, хто зазвичай приходить до них, це психіатр або психіатр-нарколог. Психотерапевта в державній поліклініці, чи в державній лікарні, чи в військовому госпіталі ветеранки не зустрічали.

ДУМКИ ВЕТЕРАНІВ ЩОДО ЇХНЬОГО ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА МАТЕРІАЛЬНИХ ПІЛЬГ

Результати опитування

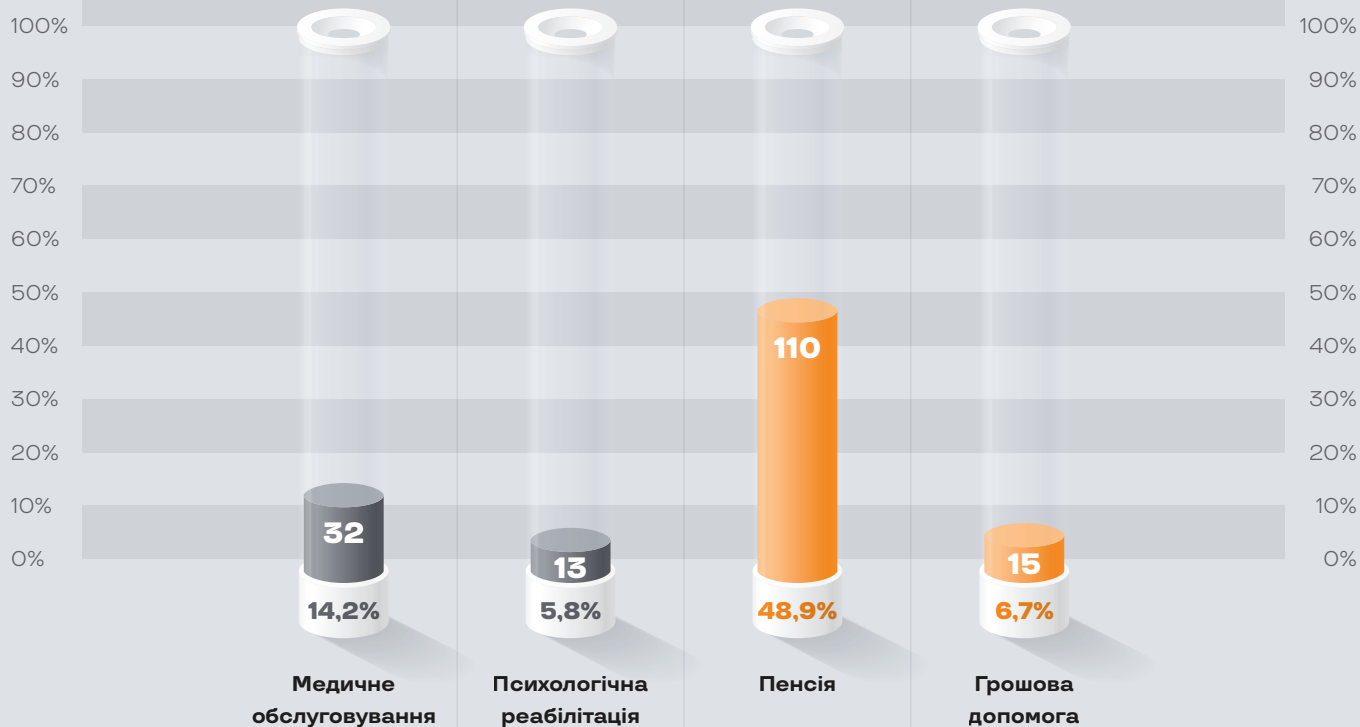
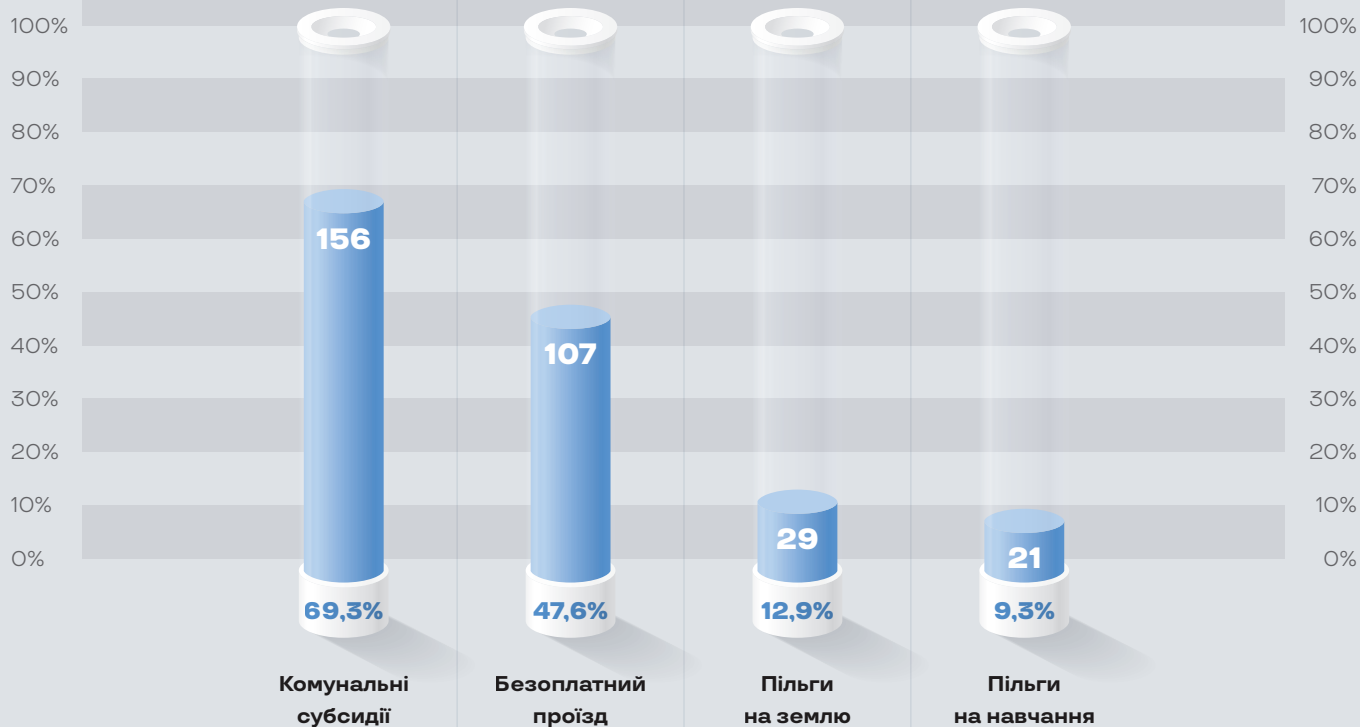
На запитання, “Якої підтримки Ви потребуєте зараз найбільше”, більше половини респондентів з числа ветеранів/ок, що на сьогодні не несуть службу в Силах оборони України зазначили, що потребують матеріальної підтримки – 50,2%. Актуальними потребами є медична підтримка і складає – 18,2%; інформаційна – 8,9%; психологічна – 7,1%, юридична та освітня складають по 4,9% та інші види підтримки.

Якої підтримки зараз потребують ветерани

На питання, “Якими пільгами користуєтеся Ви та Ваша родина?”, більше половини респондентів з числа ветеранів відповіли, що користуються комунальними субсидіями – 69,3%. Також 48,9% респондентів отримують пенсії, 47,6% користуються безоплатним проїздом, 14,2% мають пільги на медичне обслуговування, 12,9% – на землю, 9,3% – на навчання, 6,7% отримують грошову допомогу, 5,8% – психологічну реабілітацію.

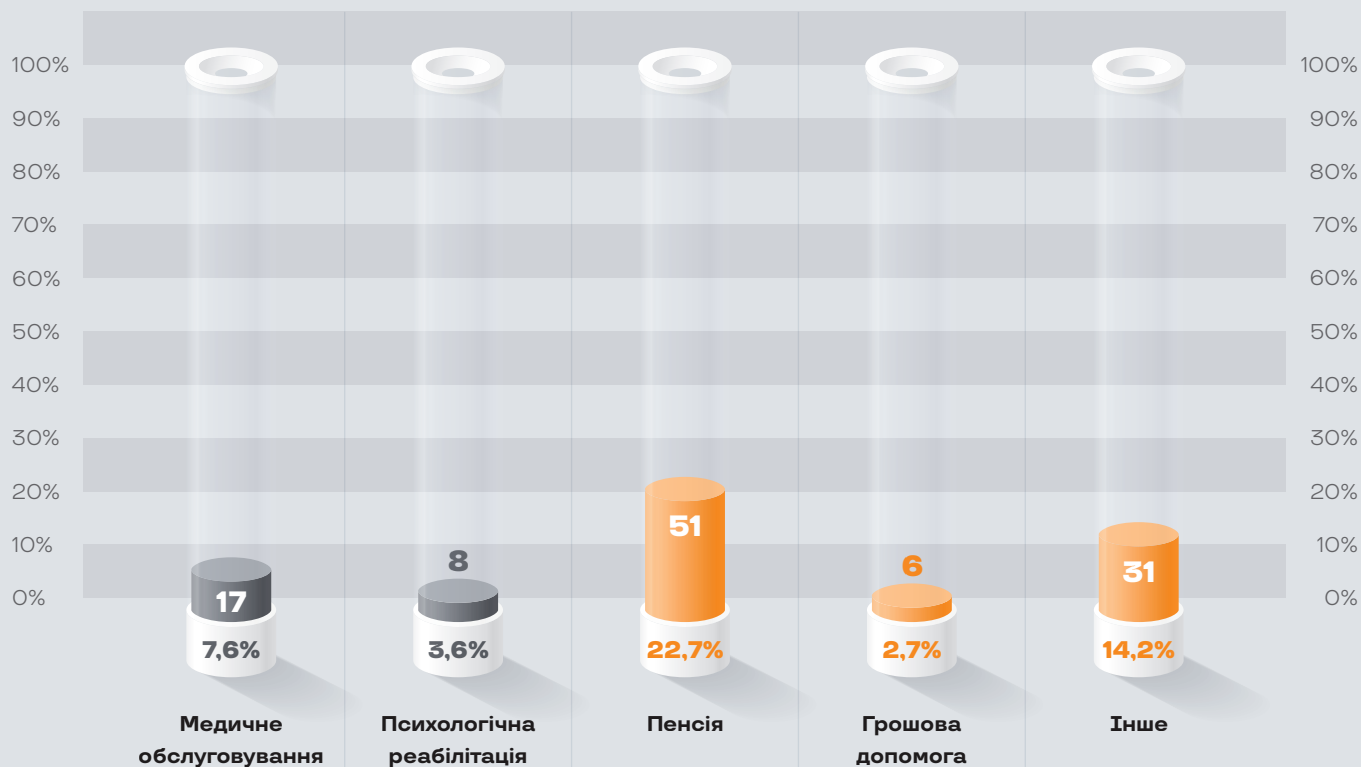
Якими пільгами користуєтеся Ви та Ваша родина?

Респонденти мали можливість обрати кілька варіантів відповідей

Відповідаючи на питання про послуги для ветеранів, якими вони є найбільш задоволені, більшість респондентів виділяє комунальні субсидії (48%), безоплатний проїзд – 32,9% та пенсії – 22,7%. Психологічною реабілітацією задоволені лише – 3,6% та грошовою допомогою – 2,7%.

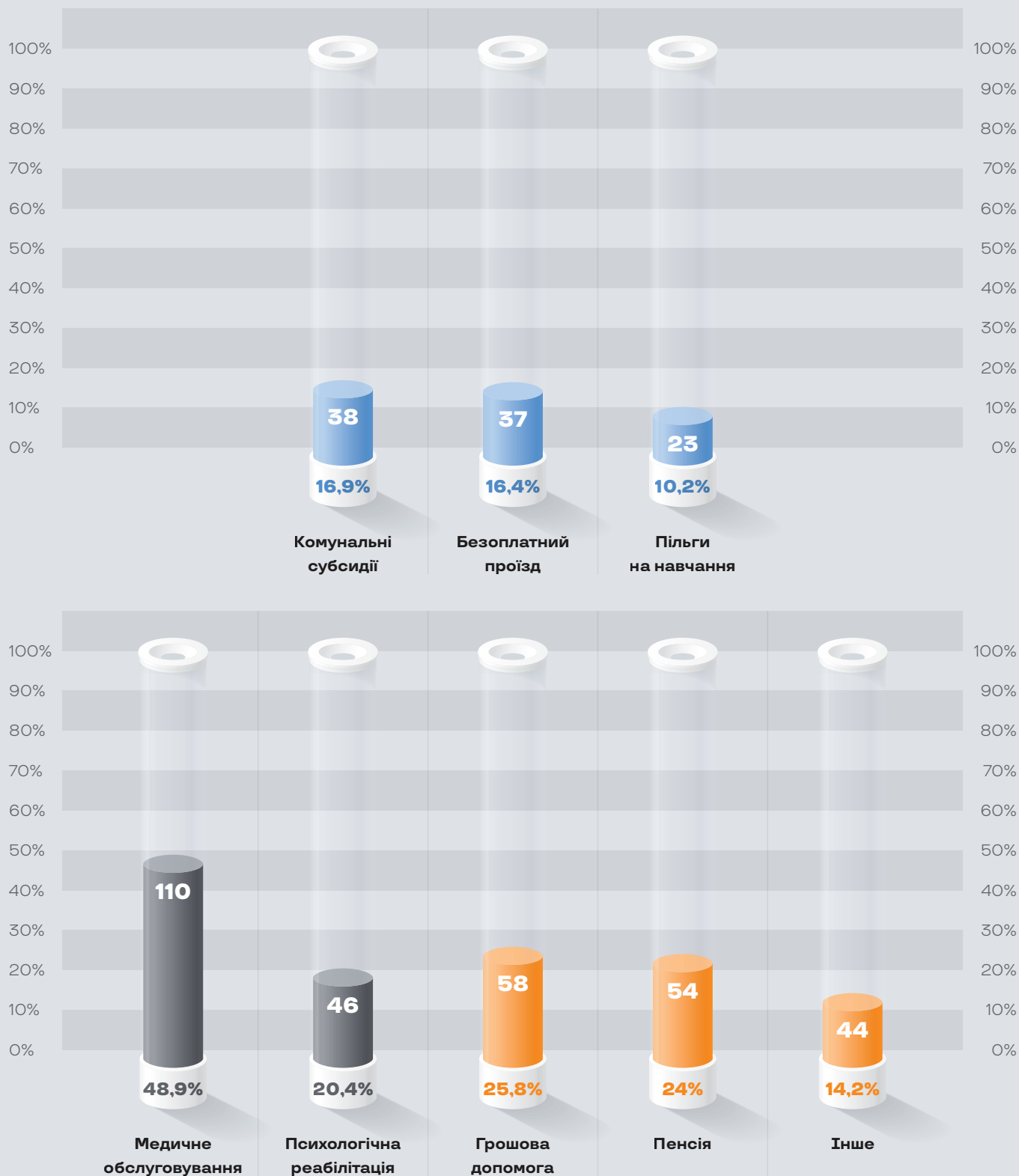
Якими з отриманих послуг Ви найбільше задоволені?

Респонденти мали можливість обрати кілька варіантів відповідей

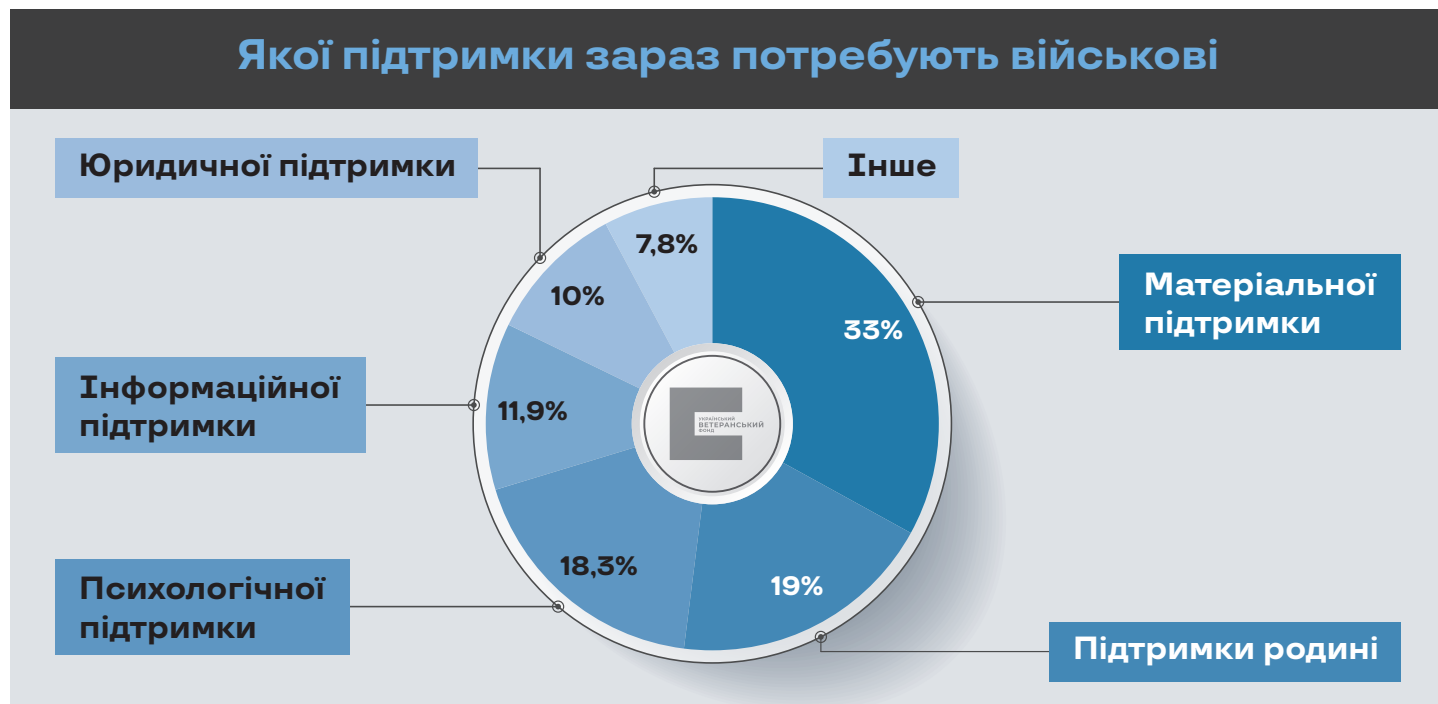
На питання, "Якими з отриманих послуг Ви не задоволені, або Вам відмовили в наданні цих послуг?", близько половини респондентів-ветеранів відмітили медичне обслуговування – 48,9%. Серед найбільш поширених відповідей також грошова допомога – 25,8%, пенсія – 24% та психологічна реабілітація – 20,4%.

Якими з отриманих послуг Ви не задоволені, або Вам відмовили в наданні послуг?

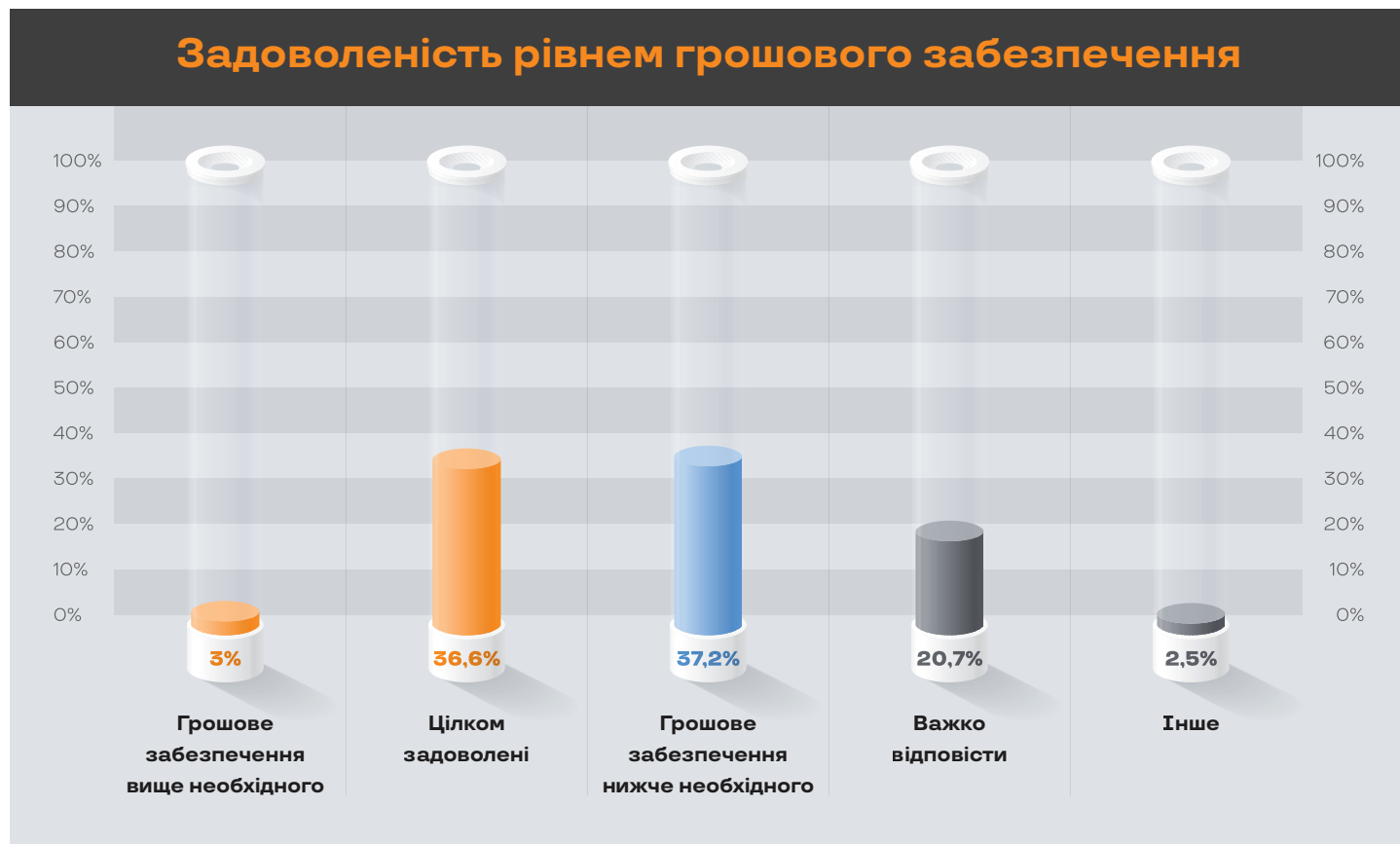

Респонденти мали можливість обрати кілька варіантів відповідей

На питання “Якої підтримки Ви потребуєте зараз найбільше?”, третина респондентів-військовослужбовців зазначили, що потребують матеріальної підтримки (33%). Також серед актуальних потреб: підтримка родині (19%), психологічна підтримка (18,3%), інформаційна (11,9%) та юридична підтримки (10%).

На питання, “Чи задоволені Ви рівнем свого грошового забезпечення?”, 36,6% респондентів з числа військовослужбовців відповіли, що цілком задоволені, натомість для 37,2% опитаних військовослужбовців їхнє грошове забезпечення є нижчим необхідного. Водночас для 20,7% опитаних було важко відповісти на дане питання, а для 3% їхнє грошове забезпечення є вищим за необхідне.

Вищезгадане питання фігурувало також у “Двадцятому загальнонаціональному опитуванні. Україна під час війни. Образ ветеранів в українському суспільстві”, проведеному у січні 2023 року Соціологічною групою “Рейтинг” за ініціативи Українського ветеранського фонду Мінветеранів⁵⁶. Співставляючи результати цих двох опитувань, варто зауважити, що аудиторія опитування “Рейтинг” охоплювала все населення України віком від 18 років, не включаючи населення анексованої АР Крим та окупованої частини Донбасу, а також територій, де на момент опитування відсутній український мобільний зв'язок. Відтак пряме порівняння цих результатів є хибним. Водночас важливо відмітити, що думки респондентів обох опитувань про рівень грошового забезпечення військових розділилися пропорційно подібно. Так в опитуванні групи “Рейтинг” рівень зарплати військових, які безпосередньо беруть участь у бойових діях, вважають оптимальним 40%, нижчим необхідного – 34%, вищим – 8%, не змогли оцінити – 18%. Стосовно зарплати військових, які служать в тилу, половина оцінили її як оптимальну, 13% – нижче необхідної – 15%, вище необхідної – 11%, не змогли оцінити – 25%. У порівнянні із опитуванням у серпні 2022 року не спостерігається різких змін щодо оцінки розміру зарплати військових згаданих категорій.

Результати фокус-груп

У рамках фокус-групи ветерани відповідали на блок питань щодо фінансового забезпечення, зокрема про недоліки в існуючій системі фінансової підтримки; перешкоди, з якими найчастіше зіштовхуються ветерани при оформленні різного роду пільг та про найбільш важливі та ефективні пільги, якими користуються ветерани. Учасники фокус-групи зауважили, що загалом система фінансової підтримки ветеранів та військових функціонує по-різному, в залежності від регіону. Окрім загальнонаціональних державних програм фінансової підтримки існують також ефективні ініціативи на рівні селищних та міських громад.

На думку ветеранів, державна фінансова підтримка має деякі недоліки, які ми узагальнили в декілька ключових тем:

1. Бюрократизована система. Досвід ветеранів вказує на те, що система оформлення пільг в Україні є не уніфікованою. Так, до прикладу, в деяких регіонах ветеранам необхідно щороку писати заяви для отримання щорічної виплати, а ветерани з Києва отримують щорічну фінансову допомогу, написавши заяву лише один раз. Окрім того існують труднощі з оформленням пільг, що провокують поширення корупції та тіньових схем. Так один з учасників зауважив: **“Не всі ветерани мають необхідний рівень підготовки, в плані бюрократії, для того, щоб досягти чи отримати пільгу, пройти цей довгий квест. (...) Такі канали є, але зазвичай це або особисті зв'язки, або корупційна складова”.**

2. Постійна та широка фінансова підтримка з боку держави може демотивувати деяких ветеранів розвиватися самостійно. Таку думку розвинув один із учасників фокус-групи, додаючи: **“(...) я розумію для себе, що це мені допомагає чимось, що держава взяла на себе, деякі зобов'язання, наприклад, платити за житло (пільги на оренду житла та ком.послуги), відпочити мені з сім'єю (санаторно-курортне лікування), надати медичну допомогу. Я вважаю, що цього має бути достатньо. Тому що, якщо мені будуть платити кожен день і кожен місяць, то нащо мені ще щось робити”.**

3. Позиція ветеранів щодо використання державних матеріальних пільг має бути більш свідомою та відповідальною. Мова йде, зокрема, про використання земельних ділянок ветеранами на протипагу участі в спекуляціях та продажі землі забудовникам, що на думку учасників фокус-груп, є поширеним явищем серед ветеранів.

⁵⁶ Двадцять загальнонаціональне опитування. Образ ветеранів в українському суспільстві (14-16 січня 2023)

[Електронний ресурс] // Соціологічна група "Рейтинг". – 2023. – Режим доступу до ресурсу:

https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyate_zagalnonac_onalne_opituvanny_ukra_na_p_d_chas_v_yni_obraz_veteran_v_v_ukra_nskomu_susp_lst.html

4. “Людський фактор” в системі оформлення пільг. Ветерани-учасники фокус-групи апелювали, зокрема, до “радянської ментальності” працівників сфери надання соціальних послуг та відсутності розуміння специфіки роботи та навичок спілкування саме з учасниками бойових дій з урахуванням їхнього досвіду.

Ветерани вбачають рішення, що може нівелювати частину з вищезгаданих недоліків, у створенні спеціалізованих послуг супроводу ветеранів при оформленні пільг. **“Я переконаний, що навіть якщо зробити оплату цього супроводу офіційною, то багато хто з ветеранів погодиться проплатити якусь суму бонусів для отримання якоїсь пільги. (...) (все одно, наразі) цю функцію оплати забирають нечесні працівники”** – зауважив один із учасників фокус-групи.

Відповідаючи на питання, “Які пільги ви вважаєте важливими та ефективним?”, ветерани назвали:

- доступну безкоштовну медицину для військових та ветеранів;
- можливості перекваліфікації як інструменту ресоціалізації ветеранів;
- пільги на землю та її першочергове отримання;
- освітні пільги для дітей ветеранів, зокрема першочерговий вступ до дитсадка та школи.

Жінки-ветеранки

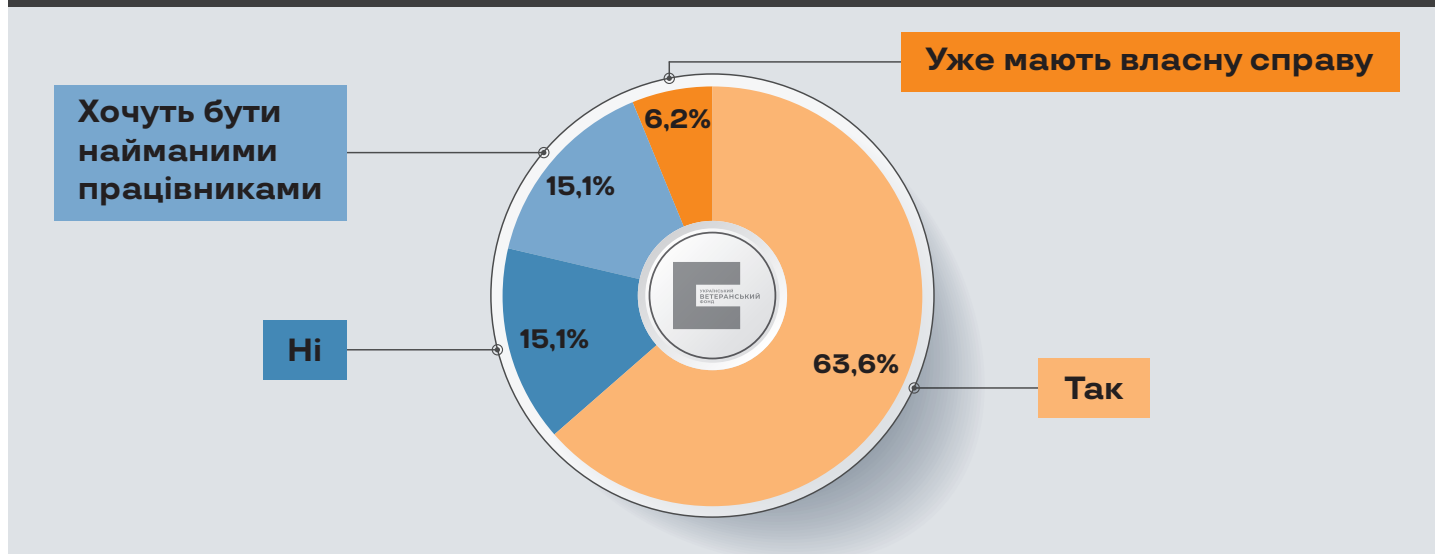
Жінки-ветеранки, залучені до фокус-груп, розповідали, зокрема, про труднощі, що можуть стояти на шляху до отримання матеріальних пільг та їх стратегічне значення. Зокрема з труднощами досі зіштовхуються добровольці, яким для отримання матеріальних пільг може забракнути відповідної довідки про безпосередню участь у бойових діях від військової частини. На думку ветеранок, загалом про пільги для ветеранів, які є на сьогодні, військові та ветерани погано поінформовані, зокрема ті, хто старшого віку та живуть у сільській, віддаленій від великих міст місцевості. Учасниці фокус-групи зауважили, що найбільш важливо дотримуватися тих пільг, які вже передбачені законом. Держава прописала велику кількість пільг для ветеранів та їхніх сімей, що може стати непосильною витратою для державного бюджету в сучасних реаліях. На думку жінок-ветеранок, на сьогодні, державі варто сконцентруватися на тих пільгах, які пов'язані з безпосередньою адаптацією ветеранів до навколишнього та зокрема робочого середовища. Мова йшла в першу чергу про: транспорт, візки та інші додаткові засоби пересування для маломобільних та людей з інвалідністю, а також протезування, створення робочих місць та можливостей для перекваліфікації. Ветеранки зауважили, що однією з причин, чому ветеранів з інвалідністю не хочуть брати на роботу, є необхідність облаштувати робоче місце відповідно до потреб такого робітника, на що українські роботодавці не готові витратити ні час, ні кошти.

РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ ВЕТЕРАНІВ ШЛЯХОМ ЗАЙНЯТОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ ЖИТТІ

Результати опитування

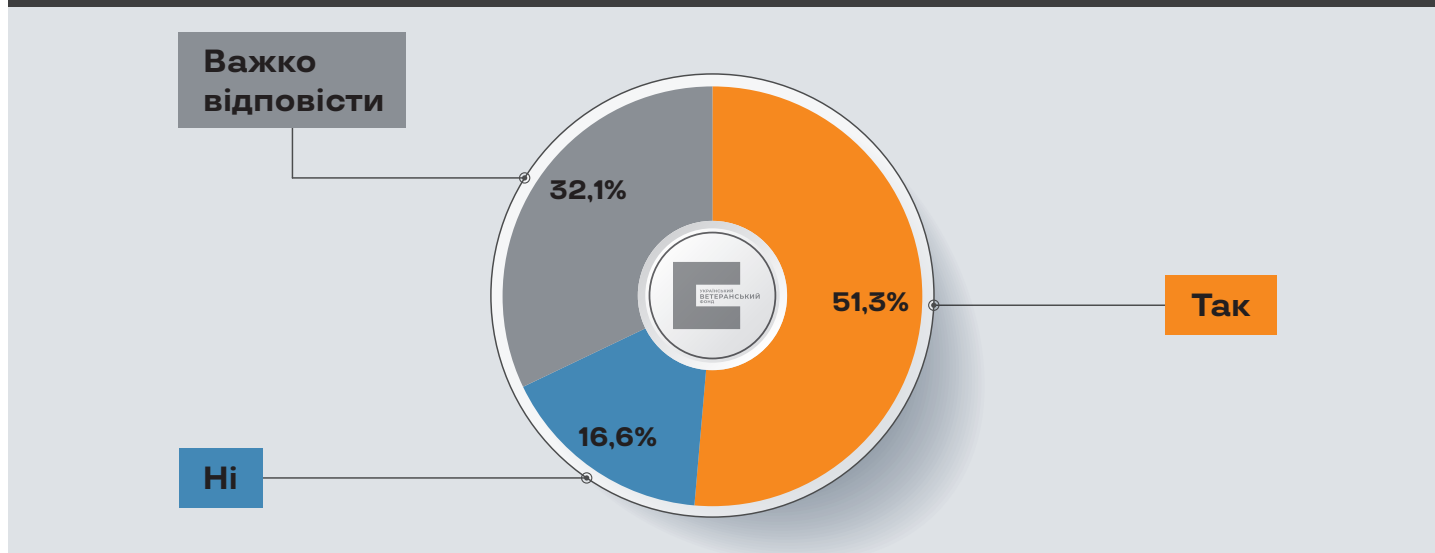
На питання “Чи хотіли б Ви зайнятися власною справою, підприємництвом?”, переважна більшість ветеранів 63,6% ствердно відповіли, що однозначно хотіли б, 15,1% респондентів зазначили, що точно не хотіли б зайнятися власною справою, а ще 15,1% – схильні бути найманими працівниками, серед них – 6,2% вже мають власну справу.

Бажання мати власну справу

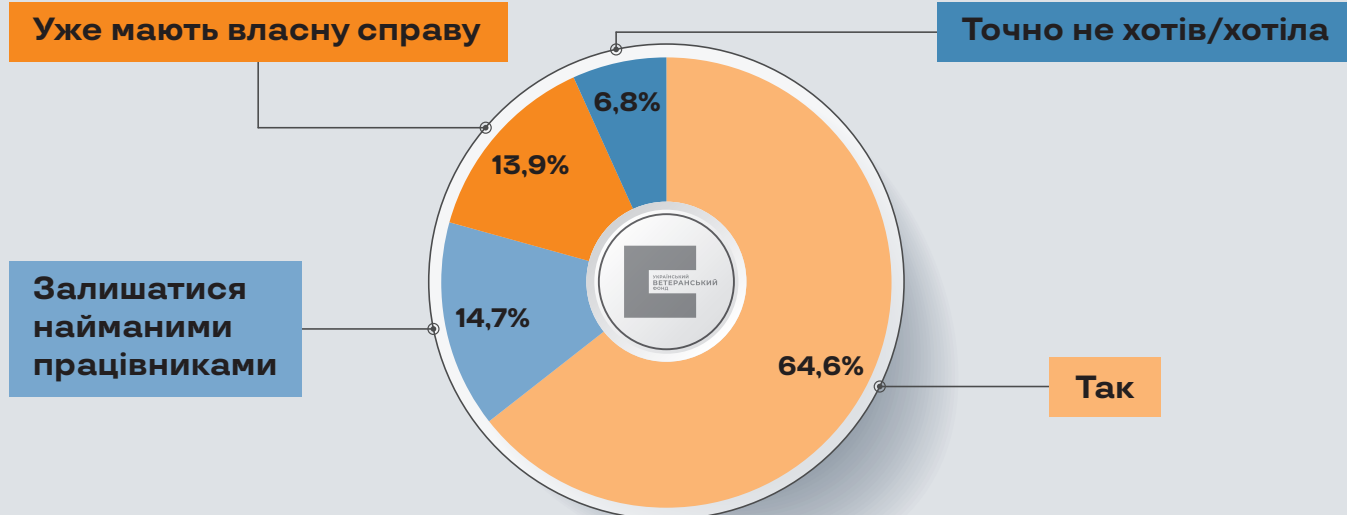
За результатами опитування військовослужбовців, абсолютна більшість опитаних (51,3%) планують повернутися до своєї роботи/навчання після Перемоги. Натомість 16,6% – дали негативну відповідь, а для решти респондентів 32,1% було важко дати відповідь на дане питання.

Чи планують повернутися на попередню роботу після перемоги

Відповідаючи на питання “Чи хотіли б Ви зайнятися власною справою, підприємництвом?”, 64,6% опитаних діючих військовослужбовців обрали варіант “однозначно хотів би”, а 13,9% зазначили, що вже мають власну справу. Водночас 14,7% респондентів вважають, що їм краще бути найманими працівниками, а 6,8% – точно не хотіли б займатися власною справою.

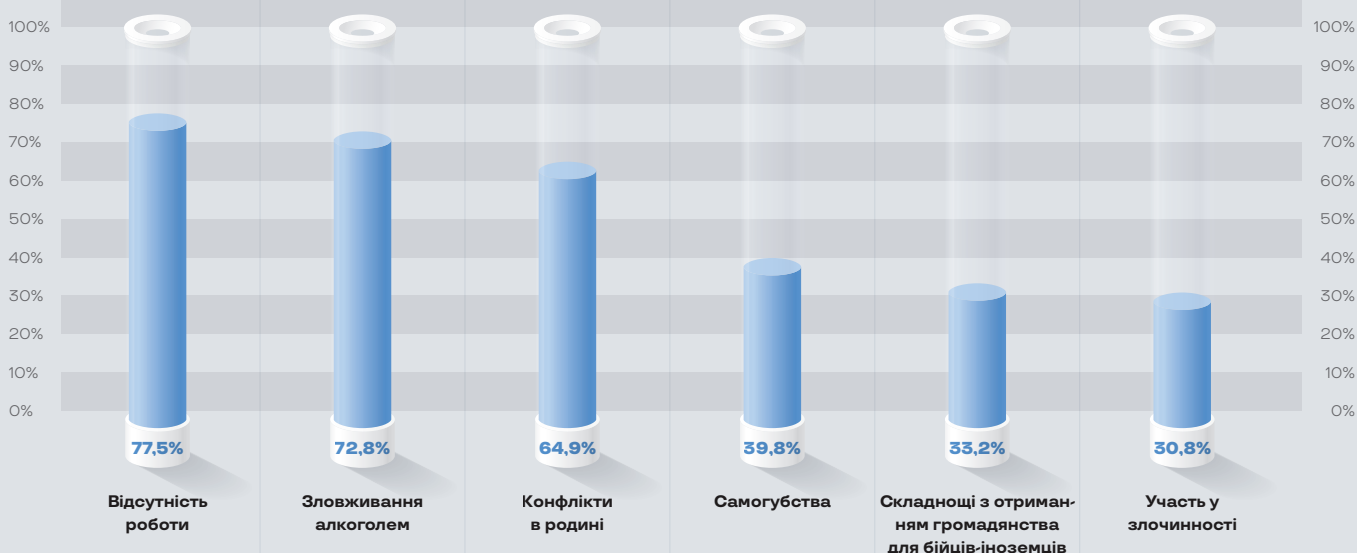
Чи хотіли би зайнятися власною справою

Даючи відповідь на питання “З якими з перелічених проблем, на Вашу думку, зіткнуться ветерани, які повернуться з російсько-української війни?”, респонденти з числа ветеранів та діючих військовослужбовців мали можливість обрати декілька варіантів відповіді. Так, на думку опитаних, найбільш імовірними проблемами є: відсутність роботи (77,5%), зловживання алкоголем чи наркотиками (72,8%), конфлікти у сім'ї, родині (69,4%). Близько 30-40% респондентів відмітили також такі проблеми, як самогубства, складнощі з отриманням українського громадянства (для іноземців, які брали участь в бойових діях) та порушення законів, участь у злочинності.

Із якими проблемами зіштовхнуться ветерани після повернення з війни

Респонденти мали можливість обрати декілька варіантів відповіді

Отримані в даному опитуванні результати корелюють з результатами січневого опитування населення України від Соціологічної групи "Рейтинг"⁵⁷. Конфлікти у сім'ї, родині, відсутність роботи та зловживання алкоголем, чи наркотиками – були та залишаються ключовими проблемами, з якими з високою ймовірністю можуть зіштовхнутись ветерани російсько-української війни після повернення додому, адже так вважають більше половини респондентів в обох опитуваннях.

Результати фокус-груп

Один з блоків питань для ветеранів в рамках фокус-груп було сконцентровано на темі зайнятості ветеранів в цивільному житті. У рамках даного блоку ветерани відповідали на питання щодо: проблем/перешкод у сфері зайнятості та кар'єрного розвитку, з якими стикаються ветерани війни; ідеї ветеранського бізнесу та його перспектив в Україні; потреб ветеранів у сфері зайнятості, які могли б задовольнити держава та суспільство.

Серед проблем/перешкод при працевлаштуванні, на яких акцентували ветерани є зокрема такі:

1. Небажання працедавців брати ветеранів на роботу. На думку учасників фокус-групи, це може бути зумовлено певними пільгами ветеранів в сфері зайнятості, зокрема додатковою відпусткою, що робить ветеранів як працівників нерентабельними.

2. Брак можливостей для перекваліфікації. Учасники фокус-групи апелювали до неефективної роботи Центрів зайнятості та нестачу актуальних можливостей для освоєння нової професії після військової служби.

3. Особистісні зміни, через які проходять учасники бойових дій. Як зауважили ветерани, на війні військові знаходяться в обмеженому середовищі та екстремальних умовах, що провокує переоцінку цінностей, зміну пріоритетів, розширення особистих кордонів. Ці особистісні зміни можуть зокрема відобразитися у небажанні надалі працювати найманним працівником, або залишатися на роботі, яка досі не приносила задоволення.

Відповідаючи на питання, "Що для професійного розвитку ветеранів може зробити держава?", ветерани надали декілька, на їхню думку, можливих рішень:

- на державному рівні зобов'язання працедавців надавати певну кількість резервних робочих місць для ветеранів;
- надання державних преференцій, зокрема шляхом держзамовлення, для підприємств, які працевлаштовують ветеранів;
- створення спеціалізованих центрів для ветеранів, де в межах однієї будівлі ветерани могли б отримати допомогу щодо оформлення пільг та інші послуги, зокрема й допомогу у працевлаштуванні;
- надання пільгового кредитування для ветеранів, які бажають відкрити та розвивати власну справу та надавати робочі місця для інших ветеранів.

На думку учасників фокус-групи, ветерани зможуть себе реалізувати в будь-якій сфері, яка буде для них цікавою, адже сприймають працевлаштування, особистісний та кар'єрний розвиток, як один з невід'ємних елементів ресоціалізації, переходу від військової справи до цивільної та відновлення після участі в бойових діях. В даному контексті ветерани позитивно реагують на

⁵⁷ Двадцять загальнонаціональне опитування. Образ ветеранів в українському суспільстві (14-16 січня 2023)

[Електронний ресурс] // Соціологічна група "Рейтинг". – 2023. – Режим доступу до ресурсу:

https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyate_zagalnonac_onalne_opituvanny_ukra_na_p_d_chas_v_yni_obraz_veteran_v_v_ukra_nskomu_susp_lst.html

можливості розвитку ветеранського бізнесу, вважають корисними громадські проекти з коучингу, проєктного менеджменту та менторства для ветеранів.

Жінки-ветеранки

Говорячи про зайнятість ветеранів в цивільному житті, учасниці фокус-групи наголошували на необхідності створення умов для підвищення кваліфікації та перекваліфікації ветеранів, зокрема для медиків, а також надання відтермінування для учасників бойових дій, що на сьогодні зобов'язані відразу після звільнення зі служби стати на облік в Центрі зайнятості. На думку ветеранок, держава зі свого боку має забезпечити відповідне навчання по роботі з ветеранами для працівників центрів зайнятості, аби вони мали навички ненасильницького спілкування та розуміли потреби ветеранів. Водночас ветерани потребують можливостей для перекваліфікації та зміни професії, яка за час участі в бойових діях втратила для них значення, стала неприбутковою або нецікавою. Одним з можливих напрямків професійної реалізації для ветеранів, учасниці фокус-групи вважають діяльність в рамках приватних військових компаній, зокрема проведення навчань та інструктажів для закордонних військових підрозділів.

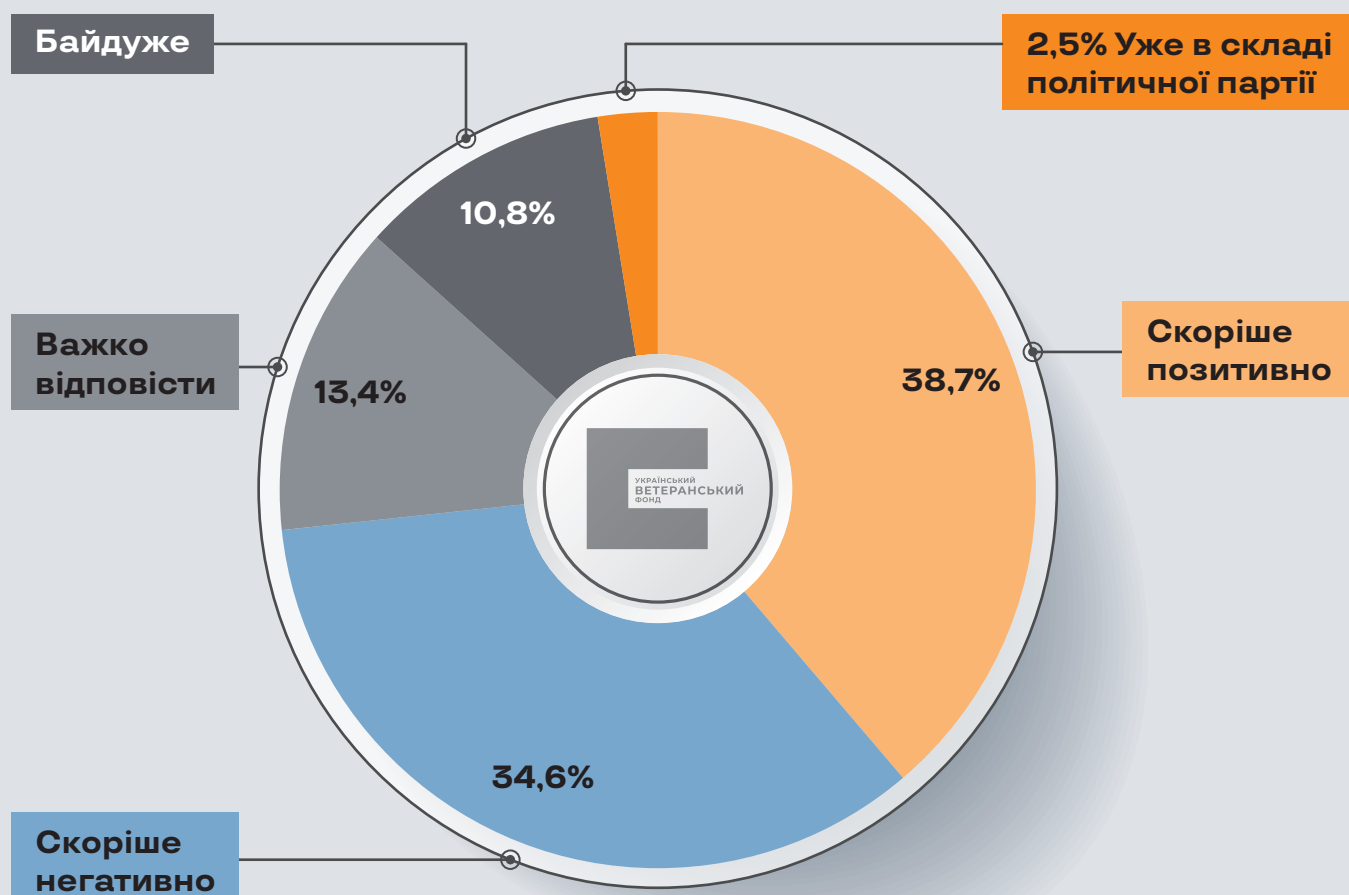
У свою чергу суспільство, на думку ветеранок, має потурбуватися, на рівні роботи рекрутерів в цивільних організаціях, щодо комфортного робочого середовища для ветеранів та адаптувати робочий простір для людей з інвалідністю. Усі учасниці фокус-групи позитивно ставляться до розвитку ветеранського бізнесу та вважають цей напрямок підтримки ветеранів неабияк актуальним: **“Я не вважаю, що це (підтримка ветеранського бізнесу) має бути після перемоги тому, що, наприклад, у людини немає кінцівки, або вона втратила зір, але в неї до війни був бізнес, або зараз вона хоче реалізуватися в бізнесі, тож нехай реалізовується. Це треба підтримувати вже зараз,”** – зауважила одна з ветеранок.

СТАВЛЕННЯ ВЕТЕРАНІВ ТА ВЕТЕРАНОК ДО ЧЛЕНСТВА ПОБРАТИМІВ ТА ПОСЕСТЕР В РІЗНИХ ПОЛІТИЧНИХ СИЛАХ

Результати опитування

Одним з найбільш контраверсійних стало питання “Як ви ставитесь до того, що різні політичні сили можуть запрошувати балотуватися ветеранів на виборах?”. Відповіді респондентів у своїй більшості поляризувалися. Так 38,7% ставляться скоріш позитивно до таких можливостей, натомість 34,6% – скоріш негативно. 10,8% опитаних залишилися байдужими до даного питання, а для 13,4% було важко відповісти однозначно. Водночас 2,5% опитаних вказали, що вони вже є в складі політичної партії.

Яке ставлення до того, що різні політичні сили можуть запрошувати балотуватися ветеранів на виборах

Загалом, як в даному опитуванні, так і в опитуванні населення України від Групи "Рейтинг"⁵⁸ за січень, більшість опитаних позитивно реагує на можливість участі ветеранів у виборах від різних політичних сил, але близько третини респондентів в обох опитуваннях мають протилежну позицію.

Результати фокус-груп

Загалом, усі ветерани погодилися з тим, що так чи інакше після війни ветеранів будуть запрошувати до членства в різних політичних силах, в першу чергу задля піару та розширення аудиторії. Водночас ветерани-учасники фокус-групи висунули декілька ключових тез: "політиці варто навчатися" і "бути хорошим військовим – не означає бути хорошим політиком". Аргументуючи свою думку, ветерани наводили в приклад чимало колишніх військових, офіцерів вищого складу, які прийшовши в політику – втратили довіру та повагу військових.

Говорячи про участь ветеранів у виборчих процесах та голосування на їхню користь, учасники фокус-групи зауважили, що все залежить від особистісних якостей та вчинків кожного. **"Якщо персонально людина – людина, підкреслюю, тоді – вона може в політиці чогось досягти або допомогти. Без ветеранського руху, ні одна державницька політична сила не обійдеться"** – додав один з ветеранів. На думку іншого учасника фокус-групи, **"якщо (кандидат) військовий, це не гарантує, що це людина, – поважна, з моральними принципами, розумна"**. **"Я більше схильюсь до думки, що більшість людей, які наділені саме такими якостями, невпинно закінчуються. А зараз все більше і більше лишається просто тих, кого впіймали сачком десь під метро або десь в нічному клубі"** – зауважив один з ветеранів-учасників фокус-групи.

Відповідаючи на питання, "Чи можливе об'єднання ветеранів задля створення власної політичної сили?", ветерани акцентували увагу на тому, що, на їхню думку, для українських виборців притаманно голосувати не за партії, а за окремих політиків. Як зауважив один з учасників фокус-групи: **"У нас (в Україні) суспільство нерівномірне, а військовослужбовці це відображення людей. Ветерани – люди, які прийшли з війни. Кожен прожив свою війну, кожен вийшов з цієї війни по-різному, з різними психологічними, фізичними та іншими наслідками"**. Враховуючи це, ветеранам було важко уявити можливе створення єдиної політичної сили ветеранів, яка б мала прихильність суспільства.

Водночас учасники фокус-групи помічають за собою певний радикалізм у проявах громадянської позиції та припускають, що це може відлякувати суспільство в умовах відновлення України після війни. Зокрема опитані ветерани відчують потребу в більш авторитарних методах управління в поствоєнній Україні задля подолання корупції, олігархату та безкарності. Прогнозуючи можливий розвиток подій, один з ветеранів висловив свою думку так: **"Я вбачаю, що буде дві карти, які можна розігравати. Так, або ми військові, закручуємо гайки, тоталітарний напрямок, чистки тощо. Або (позиція) "нас вже дістала ця війна", "кожен хоче дихати свіжим повітрям", "скільки можна говорити про ветеранів, волонтерів? Давайте поживемо!". І тут, в залежності від того, яка тенденція, як вона буде розвиватися і скільки буде витрачено на це коштів, такий політичний порядок денний і буде виграшним. Тому, чи будуть ветеранські політичні ініціативи? Так, будуть. Чи будуть (складатися) повністю з військових? Ні, не будуть. Тому що спільнота ветеранів схильна до радикалізму, а це викликає певні страхи в суспільстві"**.

⁵⁸ Двадцять загальнонаціональне опитування. Образ ветеранів в українському суспільстві (14-16 січня 2023) [Електронний ресурс] // Соціологічна група "Рейтинг". – 2023. – Режим доступу до ресурсу: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyate_zagalnonac_onalne_opituvanny_ukra_na_p_d_chas_v_yni_obraz_veteran_v_v_ukra_nskomu_susp_lst.html

Жінки-ветеранки

Обговорюючи участь ветеранів у політичному житті у складі різних політичних сил, думки жінок-ветеранок розділилися. На думку однієї сторони обговорення, люди мають йти в політику та підтримувати усі починання ветеранів, інакше не відбудуться зміни в державі. Водночас ветерани-політики, як ніхто інший, розуміє потреби ветеранської спільноти і здатні просувати та захищати інтереси ветеранів та їхніх родин в політикумі. **“На мою думку, дуже легко переламати людей, якщо їх меншість. Ветеранам в політику треба йти, але в політику місцевого рівня, там, де людина себе відчуває, більш захищеною. Тобто, треба на місцях щось змінювати, а не йти туди, де ти в полі один воїн, де тебе можуть переконати, залякати”** – таку позицію висунула одна з учасниць фокус-групи. На думку іншої сторони обговорення, політика є токсичною і очорняє всіх, хто туди входить.

УКРАЇНСЬКИЙ
ВЕТЕРАНСЬКИЙ
ФОНД

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Провівши комплексне дослідження потреб ветеранів шляхом анонімного онлайн-опитування ветеранів та військових, а також провівши глибинні фокусовані інтерв'ю з ветеранами та ветеранками, виявлено такі показники:

■ Близько половини опитаних ветеранів та військових вважають, що держава не виконує своїх зобов'язань перед ветеранами. Беручи до уваги результати опитування Соціологічної групи "Рейтинг", можна помітити загальну тенденцію до збільшення кількості негативних оцінок виконання державою своїх зобов'язань перед ветеранами.

■ Абсолютна більшість опитаних військових та ветеранів вважають, що на сьогодні українське суспільство поважає ветеранів (52,2% – скоріш поважає + 9,5% – однозначно поважає). У січневому опитуванні населення України від Групи "Рейтинг" також абсолютна більшість (91%) вважала, що суспільство сьогодні поважає ветеранів, однак частка тих, хто має протилежну думку – була суттєво меншою.

■ Серед найбільш актуальних потреб, респонденти визначили: допомогу у зміцненні здоров'я – 53,8%; допомогу у придбанні житла – 34,7%; фінансову підтримку – 31,1%, допомогу у покращенні житлових умов – 24,9%, в освіті – 24,4%, працевлаштуванні – 20,4%, отриманні психологічної підтримки – 20%, підприємницьких інвестиціях – 20%, отриманні пільг на землю – 16,4%.

■ Відповідаючи на питання про послуги для ветеранів, якими вони є найбільш задоволені, більшість респондентів виділяє комунальні субсидії (48%), безоплатний проїзд – 32,9% та пенсії – 22,7%. Найбільш незадоволені – медичним обслуговуванням – 48,9%; грошовою допомогою – 25,8%, пенсіями – 24% та психологічною реабілітацією – 20,4%.

■ Переважна більшість опитаних 63,6% хотіли б зайнятися власною справою, підприємництвом; 6,2% – вже мають власну справу.

■ Найбільш імовірними проблемами, з якими зіштовхнуться ветерани після війни, на думку опитаних, є: відсутність роботи (77,5%), зловживання алкоголем чи наркотиками (72,8%), конфлікти у сім'ї, родині (69,4%). Близько 30-40% респондентів відмітили також такі проблеми: самогубства, складнощі з отриманням українського громадянства (для іноземців, що брали участь в бойових діях) та порушення законів, участь у злочинності.

■ Опитані військові та ветерани по-різному дивляться на можливі запрошення ветеранів балотуватися на виборах. 38,7% ставляться скоріш позитивно до таких можливостей, натомість 34,6% – скоріш негативно. Водночас 2,5% опитаних вказали, що вони вже є в складі політичної партії.

Доповнюючи дані опитування, в рамках проведення фокус-груп, аналітичною групою було визначено ключові кризові напрямки забезпечення потреб ветеранів, відповідно до яких було згруповано основні проблеми та перешкоди, озвучені ветеранами, з якими вони зіштовхуються у цивільному житті.

За напрямком медичного обслуговування учасниками фокус-групи чоловіків-ветеранів було визначено такі проблеми та перешкоди, як: низька якість та брак послуг санаторно-курортного лікування; нестача можливостей та відсутність прозорої системи пільг на протезування в Україні; відсутність чіткої та прозорої системи можливостей лікування складних травм/хвороб за кордоном; нестача вузькоспеціалізованих фахівців для лікування ПТСР та акубаротравми (контузії); відсутність інклюзивного, безбар'єрного простору в містах та селах України. На думку ветеранів, у зв'язку з війною та додатковим фінансуванням закладів охорони здоров'я для військових та ветеранів, якість надання послуг в них, зокрема в шпиталях, вища, ніж в цивільних медичних закладах. Погіршення ситуації варто очікувати після завершення війни,

оскільки “більшість людей після демобілізації будуть мати проблеми зі здоров'ям та будуть звертатися до цивільних закладів охорони здоров'я, що не спроможні надати їм достатній рівень медичної допомоги”. Водночас жінки-ветеранки, крім вище згаданих проблем, назвали також: відсутність необхідних умов (брак окремих палат) для стаціонарного лікування жінок-військовослужбовиць у госпіталях та пологових будинках; відсутність пільг на ЕКО (штучне запліднення) для ветеранок, які втратили можливість мати дітей внаслідок участі в бойових діях; нестача можливостей отримати безоплатне психотерапевтичне консультування для військових та ветеранів, брак центрів для психологічної реабілітації; відсутність пільг для протезування (імплантування) жінок з пораненнями грудей.

За напрямком оформлення та використання пільг ветеранами було виділено такі проблеми та перешкоди: бюрократична та не уніфікована процедура оформлення пільг в регіонах; “людський фактор” або відсутність розуміння у працівників соціальної сфери специфіки роботи та навичок спілкування з учасниками бойових дій з урахуванням їхнього досвіду. У свою чергу **ветеранки** акцентували на проблемах з: інформуванням ветеранів щодо їхніх пільгових можливостей; недотриманням законодавства щодо пільг ветеранів місцевими органами виконавчої влади.

За напрямком працевлаштування ветерани виокремлюють наступні проблеми: небажання роботодавців працевлаштувати ветеранів; брак можливостей для перекваліфікації; особистісні зміни, через які проходять учасники бойових дій. **Ветеранки** зі свого боку звернули увагу на такі проблеми, як: відсутність можливостей для підвищення кваліфікації/перекваліфікації для медиків після звільнення зі служби; відсутність вимог та стандартів адаптації робочих місць для працевлаштування людей з інвалідністю.

Ветерани та ветеранки вважають проявами неповаги з боку держави: численні бюрократичні процедури на шляху до отримання пільг ветеранами та брак реабілітаційних центрів, які могли б допомогти ветеранам у фізичному та психологічному відновленні. Водночас **проявами неповаги з боку суспільства ветерани вважають:** недотримання вимог пільгового законодавства, зокрема щодо пільг на землю та пільгового проїзду для ветеранів; знецінення ролі жінок-ветеранок у боротьбі з російським агресором; агресивну, зневажливу, знецінюючу риторику на адресу ветеранів, зокрема при обслуговуванні ветеранів в закладах охорони здоров'я, Центрах зайнятості та установах соціального захисту.

У свою чергу, **як безпосередні прояви поваги до себе ветерани та ветеранки сприймають:** безпосередній спектр пільг для ветеранів, які законодавчо закріплені, та пільгові можливості у приватних закладах охорони здоров'я та інших, створені за ініціативи самих власників закладів. Загалом ветерани зазначають, що рівень неповаги зростає відповідно до зниження рівня небезпеки. І хоча загальний рівень поваги до ветеранів в суспільстві суттєво зріс у порівнянні з 2015 роком, все ж на окремих територіях, яким вже не загрожує безпосередня збройна агресія ворога, рівень поваги за останній рік знизився.

Відтак за результатами анонімного онлайн-опитування та обговорення в фокус-групах, **вдалося підтвердити наступні гіпотези дослідження:**

1 “Ветерани війни в Україні стикаються з проявами неповаги в процесі отримання пільгових послуг.” На підтвердження такої думки ветерани наводять у приклад історії з життя, де працівники сфери охорони здоров'я, соціального захисту та органів виконавчої влади проявили зневажливе ставлення до потреб ветеранів та їхнього права на пільги.

2 “Ветеранам бракує інформації щодо пільг в системі охорони здоров'я, зокрема щодо державних програм фізичної, психологічної реабілітації та протезування”. Таку думку ветерани аргументували відсутністю у загальному доступі чітких та прозорих процедур для участі у державних та закордонних програмах реабілітації, та загальним низьким рівнем юридичної освіченості українських громадян щодо власних прав та можливостей.

3 “Ветерани у своїй більшості негативно оцінюють ефективність державної політики підтримки ветеранів”. Абсолютна більшість ветеранів та ветеранок, що взяли участь у опитуванні та фокус-групах, говорять про ефективність державної політики підтримки ветеранів через призму проблем, з якими їм доводиться зіштовхуватись у ході одержання пільг, зокрема бюрократичні, неуніфіковані процедури оформлення, корупційна складова та непоінформованість ветеранів про їхні пільгові можливості робить державну політику ветеранів недостатньо ефективною.

4 “Однією з найбільших перешкод для забезпечення потреб ветеранів є бюрократія на низовому рівні та в органах виконавчої влади”. Як ветерани, так і ветеранки в рамках фокус-груп говорили про труднощі з оформленням пільг в регіонах, на рівні селищних та міських громад, зокрема мова йшла про пільги на землю, оформлення щорічної разової виплати.

Водночас в ході дослідження було **спростовано гіпотезу** про те, що однією з найбільш актуальних потреб ветеранів є потреба в фінансовій допомозі їм та їхнім родинам. Натомість, у рамках обговорення в фокус-групах, ветерани та ветеранки особливу увагу звертають на потреби в фізичній та психологічній реабілітації, а також на потребах реінтеграції та соціалізації ветеранів у суспільстві шляхом створення можливостей для саморозвитку, навчання та зайнятості після звільнення зі служби. Гіпотезу про те, що “одним з можливих негативних наслідків залучення ветеранів у виборчі процеси від різних політичних сил є компрометація образу ветерана в уявленнях українського суспільства”, не вдалося ні спростувати, ні підтвердити, з огляду на суттєвий плюралізм думок щодо членства ветеранів в різних політичних силах та участі у виборчих процесах. Зокрема, на думку ветеранів, служба у війську або бойовий досвід не є запорукою ефективної діяльності на політичній посаді та з огляду на попередній досвід, більшість військових, які стали політиками, зіпсували цим власний імідж. У свою чергу, жінки-ветеранки вважають, що участь ветеранів у політичних процесах локального рівня може сприяти позитивним змінам в країні і створити можливості для лобювання прав ветеранської спільноти в українському політикумі.

У ході проведення фокус-груп, ветеранами були озвучені можливі рішення проблем, з якими вони зіштовхуються на шляху до одержання пільг. Авторська група цього дослідження, зі свого боку, **оформила запропоновані ветеранами рішення, виклавши їх у таких рекомендаціях:**

- 1** Задля забезпечення ширшого кола ветеранів послугами та інструментами реабілітації, встановити чіткі та доступні умови лікування, протезування та реабілітації ветеранів за кордоном, з відкритою базою закладів та програмами протезування з відповідним реєстром кандидатів на отримання зазначених послуг.
- 2** Створення пільгових програм для штучного запліднення (ЕКО) жінок-військовослужбовиць, ветеранок та інших постраждалих від війни жінок, які внаслідок отриманих в ході бойових дій поранень, травм та хвороб втратили репродуктивну функцію організму.
- 3** Створення умов для проходження психологічної реабілітації ветеранів та їхніх партнерів у парі на базі центрів психологічної реабілітації.
- 4** Задля підвищення ефективності системи надання пільг ветеранам та мінімізації корупційної складової у процесі оформлення пільг, необхідним є створення офіційних спеціалізованих платних послуг супроводу ветеранів при оформленні пільг кваліфікованими спеціалістами, що працюватимуть у партнерстві або на базі відповідних державних установ. Служба надання послуг супроводу ветеранів може бути розвинена до масштабів окремих спеціалізованих центрів для ветеранів, де в межах однієї будівлі, ветерани могли б отримати допомогу щодо оформлення пільг та інші послуги, зокрема й допомогу у працевлаштуванні.
- 5** Посилення інформаційних кампаній щодо пільгових можливостей ветеранів та їхніх родин, зокрема у віддалених від великих міст сільських місцевостях. Надання особливої державної підтримки та медійної уваги тим пільгам, що пов'язані з безпосередньою адаптацією ветеранів до навколишнього та, зокрема, робочого середовища: інклюзивний транспорт, візки та інші додаткові засоби пересування для людей з інвалідністю, а також протезування.
- 6** Створення єдиних стандартів та вимог для обов'язкової адаптації робочих місць для роботи людей з інвалідністю, зокрема ветеранів.
- 7** Задля розширення можливостей для соціальної реінтеграції та адаптації ветеранів, необхідним є створення умов для працевлаштування та самозайнятості ветеранів шляхом зобов'язання працедавців на державному рівні надавати законодавчо закріплений відсоток резервних робочих місць для ветеранів. Водночас задля заохочення роботодавців до створення робочих місць для ветеранів, необхідним є надання державних преференцій, зокрема шляхом держзамовлення для підприємств, які працевлаштовують ветеранів.

- 8** З метою стимулювання самодостатності ветеранів, їх особистісного та кар'єрного розвитку та посилення сектору середнього бізнесу в Україні, необхідним є надання пільгового кредитування для ветеранів, які бажають відкрити та розвивати власну справу та надавати робочі місця для інших ветеранів.
- 9** Створення розширених умов для підвищення кваліфікації та перекваліфікації ветеранів, зокрема для ветеранів-медиків, та надання можливостей для практики, стажування та працевлаштування за новою кваліфікацією.
- 10** Задля сприяння соціальній адаптації звільнених зі служби учасників бойових дій, необхідним є встановлення законом опції відтермінування необхідності після звільнення зі служби ставати на облік в Центрі зайнятості для військових, що звільняються зі служби та отримують статус учасника бойових дій.
- 11** З метою зниження соціальної напруги та мінімізації можливостей для ретравматизації ветеранів війни необхідними є організація та проведення навчання щодо особливостей роботи з ветеранами для працівників Центрів зайнятості та установ соціального захисту, аби при обслуговуванні ветеранів вони мали навички ненасильницького спілкування та глибше розуміли потреби ветеранів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Особливості відновлення функціонального стану військовослужбовців після черепно-мозкової травми, що поєднана з акубаротравмою. [Електронний ресурс] // Запорізький медичний журнал. – 2020. – Т. 22, No 3(120). С. 329-337 – Режим доступу до ресурсу: <http://zmj.zsmu.edu.ua/article/view/204905/206005>
2. Анексія [Електронний ресурс] // Словник іншомовних слів. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%C0%ED%E5%EA%F1%B3%FF>
3. Закон України “Про правовий режим воєнного стану” [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
4. Що означає загальна мобілізація та кого призватимуть [Електронний ресурс] // АрміяINFORM. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://armyinform.com.ua/2022/02/24/shho-oznachaye-zagalna-mobilizacziya-ta-kogo-pryzyvatymut>
5. Закон України “Про національну безпеку України” [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
6. Закон України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 1993. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>
7. Аналітичне дослідження “Портрет ветерана російсько-української війни 2014-2022 рр.” [Електронний ресурс] // Український ветеранський фонд. – Режим доступу до ресурсу: https://veteranfund.com.ua/opportunity/portret_veterana
8. Кількість ветеранів та членів сімей загиблих може зрости до 5 млн після війни — Мінветеранів [Електронний ресурс] // Громадське Телебачення. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://hromadske.ua/posts/kilkist-veteraniv-ta-chleniv-simej-zagiblih-mozhe-zrosti-do-5-mln-pislya-vijni-minveteraniv>
9. Постанова від 5 грудня 2018 р. № 1021 [Електронний ресурс] // Кабінет Міністрів України. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1021-2018-p#Text>
10. Аналіз регуляторного впливу проекту постанови КМУ від 29 листопада 2022 р. № 1338 [Електронний ресурс] // Міністерство у справах ветеранів України. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.drs.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/3764-4.pdf>
11. Постанова від 29 листопада 2022 р. № 1338 [Електронний ресурс] // Кабінет Міністрів України. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1338-2022-%D0%BF#Text>
12. Постанова від 12 липня 2017 р. № 497 [Електронний ресурс] // Кабінет Міністрів України. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/497-2017-p#Text>
13. Постанова від 5 квітня 2012 р. № 321 [Електронний ресурс] // Кабінет Міністрів України. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/321-2012-%D0%BF#Text>
14. Закон України “Про Державний бюджет України на 2023 рік” [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2710-20#n135>
15. Постанова від 29 квітня 2016 р. № 336 [Електронний ресурс] // Кабінет Міністрів України. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/336-2016-%D0%BF#n10>
16. Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” щодо призначення і виплати одноразової грошової допомоги” [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2489-20#Text>

- 17.** Гарантії та пільги [Електронний ресурс] // Платформа Е-ветеран – Режим доступу до ресурсу: <https://eveteran.gov.ua/benefits>.
- 18.** Закон України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" [Електронний ресурс] // Верховна Рада України – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>.
- 19.** Мінветеранів створило робочу групу щодо розробки закону "Про основні засади державної ветеранської політики" та запрошує до участі експертів і науковців [Електронний ресурс] // Урядовий портал. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.kmu.gov.ua/news/minveteraniv-stvorylo-robotu-shchodo-rozrobky-zakonu-pro-osnovni-zasady-derzhavnoi-veteranskoj-polityky-ta-zaproshuie-do-uchasti-ekspertiv-i-naukovtsiv>.
- 20.** Розпорядження від 14 березня 2023 р. № 221-р "Про затвердження плану пріоритетних дій Уряду на 2023 рік" [Електронний ресурс] // Кабінет Міністрів України. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-planu-priorytetnykh-dii-uriadu-na-2023-rik-221r-140323>.
- 21.** Annual Business Survey Release Provides Data on Minority-Owned, Veteran-Owned and Women-Owned Businesses [Електронний ресурс] // Census Bureau. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.census.gov/newsroom/press-releases/2021/annual-business-survey.html>.
- 22.** The Strategy for our veterans. Valuede. Contributing. Supported [Електронний ресурс] // the Secretary of State for Defence by Command of Her Majesty. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/755915/Strategy_for_our_Veterans_FINAL_08.11.18_WEB.pdf.
- 23.** Support for UK Veterans [Електронний ресурс] // The Commons Library. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP-7693/CBP-7693.pdf>.
- 24.** Statistics [Електронний ресурс] // Career Transition Partnership. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ctp.org.uk/>.
- 25.** Ministarstvo hrvatskih branitelja [Електронний ресурс] // Zakon o ustrojstvu i djelokrugu ministarstava i drugih središnjih tijela državne uprave. – 2016 - Код доступу- https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2016_10_93_1969.html
- 26.** 2021 Census will help deliver better outcomes for veterans [Електронний ресурс] // Australian Bureau of Statistics. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.abs.gov.au/media-centre/media-releases/2021-census-will-help-deliver-better-outcomes-veterans>.
- 27.** Croatia Registers Over 3,000 More War Veterans During Pandemic [Електронний ресурс] // Balkan Transitional Justice. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: <https://balkaninsight.com/2021/12/13/croatia-registers-over-3000-more-war-veterans-during-pandemic/>.
- 28.** What Medical Benefits are Available for Veterans and Their Families? [Електронний ресурс] // Benefits.gov. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.benefits.gov/news/article/429>.
- 29.** Veterans Factsheet 2020 [Електронний ресурс] // The Office for Veterans' Affairs. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/874821/6.6409_CO_Armed-Forces_Veterans-Factsheet_v9_web.pdf.
- 30.** Canadian Veterans with Disabilities, 2017 [Електронний ресурс] // Statistics Canada. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://www150.statcan.gc.ca/n1/pub/11-627-m/11-627-m2019077-eng.htm>.
- 31.** Veterans Independence Program [Електронний ресурс] // The Royal Canadian Legion. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.on.legion.ca/veterans-seniors/service-of-ficers/veterans-independence-program>.
- 32.** Australian Defence Veterans' Covenant [Електронний ресурс] // Australian Government. – Режим доступу до ресурсу: <https://recognition.dva.gov.au>.
- 33.** VA Loans [Електронний ресурс] // Military.com. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.military.com/money/va-loans>.
- 34.** The ex-Service community [Електронний ресурс] // Royal British Legion. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.britishlegion.org.uk/get-involved/things-to-do/-campaigns-policy-and-research/policy-and-research/the-uk-ex-service-community-a-household-survey>

- 35.** Rough sleeping in London (CHAIN reports) [Електронний ресурс] // London Datastore. – Режим доступу до ресурсу: <https://data.london.gov.uk/dataset/chain-reports>.
- 36.** Veterans Factsheet 2020 [Електронний ресурс] // The Office for Veterans' Affairs. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/874821/6.6409_CO_Armed-Forces_Veterans-Factsheet_v9_web.pdf.
- 37.** Financial programs and services [Електронний ресурс] // Government of Canada. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.veterans.gc.ca/eng/financial-support>.
- 38.** Croatian veterans' and their families' rights [Електронний ресурс] // e-Citizens Information and Services. – Режим доступу до ресурсу: <https://gov.hr/en/other-croatian-veterans-and-their-families-rights/290>.
- 39.** Boots to Business [Електронний ресурс] // U.S. Small Business Administration. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.sba.gov/sba-learning-platform/boots-business>.
- 40.** Veterans Business Outreach Center (VBOC) program [Електронний ресурс] // U.S. Small Business Administration. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.sba.gov/local-assistance/resource-partners/veterans-business-outreach-center-vboc-program>.
- 41.** Supporting the goals and ideals of "National Veterans Small Business Week". [Електронний ресурс] // 117th Congress. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.congress.gov/bill/117th-congress/house-resolution/1453?q=%7B%22search%22%3A%5B%22Veterans%27+Business%22%2C%22Veterans%27%22%2C%22Business%22%5D%7D&s=1&r=24>.
- 42.** US Department of Labor - Veterans' Employment and Training Service [Електронний ресурс] // Indiana Department of Veterans Affairs. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.in.gov/dva/veterans-services/us-department-of-labor-veterans-employment-and-training-service/>.
- 43.** Veterans' Employment and Training Service [Електронний ресурс] // US Department of Labor. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.dol.gov/agencies/vets/about/advisorycommittee>.
- 44.** Veterans Factsheet 2020 [Електронний ресурс] // The Office for Veterans' Affairs. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/874821/6.6409_CO_Armed-Forces_Veterans-Factsheet_v9_web.pdf.
- 45.** What Support is Available for Military Veterans Starting a Business? [Електронний ресурс] // Режим доступу до ресурсу: <https://www.companydebt.com/what-support-is-available-for-military-veterans-starting-a-business/>.
- 46.** Support for Military Veterans Starting a Business in Canada [Електронний ресурс] // Company Debt. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.companydebt.com/support-for-military-veterans-starting-a-business-in-canada/>.
- 47.** Support for Canadian Forces Entrepreneurs and Veterans [Електронний ресурс] // Small Business BC. – Режим доступу до ресурсу: <https://smallbusinessbc.ca/article/support-canadian-forces-entrepreneurs-and-veterans/>.
- 48.** The Defence Force Transition Program (DFTP) [Електронний ресурс] // Режим доступу до ресурсу: <https://www.defence.gov.au/adf-members-families/transition/-coaching-and-support/defence-force-transition-program>
- 49.** WAR VETERAN ENTREPRENEURSHIP: VETERANS' COOPERATIVES IN CROATIA [Електронний ресурс] // Proceedings of the 6th International Conference "An Enterprise Odyssey: Corporate governance and public policy – path to sustainable future". – 2012. – Режим доступу до ресурсу: https://bib.irb.hr/datoteka/612450.Peorda_Gregov_Vrhovski_2012-_Weterans_entrepreneurship.pdf
- 50.** Government grants and loans for entrepreneurs in Croatia: Guide for 2023 [Електронний ресурс] // Expat in Croatia. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.expaticroatia.com/government-grants-loans-entrepreneurs/>
- 51.** Двадцять загальнонаціональне опитування. Образ ветеранів в українському суспільстві (14-16 січня 2023) [Електронний ресурс] // Соціологічна група "Рейтинг". – 2023. – Режим доступу до ресурсу: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyate_zagalnon-ac_onalne_opituvanny_ukra_na_p_d_chas_v_yni_obraz_veteran_v_v_ukra_nskomu_susp_lst.html.

Фото на обкладинці

© Дмитро Козацький

Фото на початку розділів

© Стас Козлюк, Олег Тютюнов

Верстка і дизайн:

Олесь Олійник

© Український ветеранський фонд
Київ – 2023